

TANYAKÖZSÉGEK ÉS TÁRSAIK. A 20. SZÁZAD FOLYAMÁN KIVÁLÁSSAL ÖNÁLLÓSODOTT FALVAK TÍPUSAI MAGYARORSZÁGON

PINTÉR JÁNOS – BAJMÓCY PÉTER

TANYA-VILLAGES & CO. TYPES OF NEWLY (1900-2011) SEPARATED SETTLEMENTS
IN HUNGARY

During the 20th century almost 250 villages became administratively independent in Hungary with separation from an outskirt or other inner area of another settlement. We do not deal with the similar settlements, which became independent by unification or disintegration. The newly separated settlements are rather different in several aspects. Their largest concentration is in the Great Hungarian Plain (Alföld), two-thirds of them are in this region including the largest group: the tanya-villages. Beside the Alföld there are a lot newly independent settlements in Pest, Fejér and Somogy counties, on the other hand their number is low in Vas, Zala, Tolna, Baranya and Nógrád. The largest type of the newly separated settlements are the tanya-villages in the Alföld, while the manors and wine-hills in the Transdanubian part. There are suburban settlements around Budapest, industrial and mining colonies in the hilly area and touristic resorts in the main touristic regions. The creation of new settlements was continuous during the 20th century, but there were two outstanding periods, the 1950's and the decades after 1990. We made clusters of the newly separated settlements by regional aspects, origin (al type), date of independence, population change trends and outskirt population. We also placed the newly separated settlements into the complex types of Hungarian villages by Beluszky et al.

BEVEZETÉS

Az elmúlt bő egy évszázad során jelentős változások zajlottak le a magyar közigazgatásban, melyekről számos kutatás is született. Ezek jelentős része elsősorban vagy a települési szintnél nagyobb egységekre fókuszált (FALUVÉGI 2012, IVANICS -TÓTH 2012, MIKLÓSSY 2012, SZALKAI 2012), vagy pedig a várossá nyilvánítás kérdéskörével foglalkozott (BELUSZKY 1999, BELUSZKY - GYÓRI 2008, DÖVÉNYI 2006, HAJDÚ 2001, PIRISI - TRÓCSÁNYI 2007, PIRISI - SZABÓ - TRÓCSÁNYI 2008, TÓTH - TRÓCSÁNYI 2006, KOCSIS 2008A, 2008/b). Ennél lényegesen kevesebb figyelmet kaptak a településszintű kutatások, annak ellenére, hogy a 20. század során több száz új település jött létre, vagy szűnt meg különböző módon. (BAJMÓCY et, al. 2014).

Jelen tanulmány azzal a közel 250 településsel foglalkozik, melyek egy másik település külterületéből, vagy egyéb belterületéből kiválva nyerték el közigazgatási önállóságukat. Célunk, hogy rávilágítsunk e településeknek sokszínűségére, egyedi múltjukra, kialakulásukat befolyásoló körülményekre és a településhálózatban betöltött mai szerepükre.

1. ANYAG ÉS MÓDSZERTAN

Annak érdekében, hogy feltárjuk a kiválással önállósodott települések közti differenciálódás mértékét, szükség volt egy, a települések statisztikai elemzését lehetővé tevő adatbázis összeállítására. Az adatbázis megalkotása során csak azokat a településeket vettük figyelembe, melyek Magyarország helységnévtára szerint valamely más település területéből kiválva nyerték el önállóságukat. Mivel vizsgálatunk a 20. századra, illetve az azt követő időszakokra vonatkozik, csak az 1900 után önállóvá vált települések vizsgálatára szorítkoztunk.

A kivált települések végleges listájának összeállítása okozott néhány módszertani problémát. Az elvünk az volt, hogy azok a települések kerüljenek a listába, amelyek 1900-ban nem voltak közigazgatásilag önálló, majd kiválással önállósodtak és napjainkban is önálló. Így azok a települések, amelyek önálló voltak, becsatolták őket majd újra kiváltak, illetve amelyek nem voltak önálló, kiváltak, majd újra elvesztették önállóságukat, nem kerültek a listába. 238 település esetében egyértelmű volt a helyzet, további öt (Balatonfenyves, Hárskút, Kerekharaszt, Kőkút és Pusztahencse) pedig kétszer is kiválással önállósodott. A két legkülönlegesebb eset Balatonrendes és Szegi. Balatonrendes 1977-ben nevet és központi belterületet is változtatott. Így jött létre Ábrahámhegy, amiből 1991-ben újra kivált Balatonrendes úgy, hogy közben megmaradt önállóként Ábrahámhegy is. Szegi 1914-ben vált ki Bodrogkisfaludból, majd újra egyesült azzal Bodrogszegi néven, amiből 1991-ben Szegi újra kivált. Így az elveinknek megfelelően Balatonrendes nem, Szegi viszont szerepel az adatbázisunkban. A 2011 után önállósodott egyetlen település, Balatonakarattya adathiányok miatt nem szerepel a vizsgálatban.

Az adatbázisban feltüntetésre került a vizsgált település neve, az egykori anyatelepülés, a kiválás évszáma, a települések népességszám-változása, valamint a Beluszky-Bajmócy-féle falutipológia szerinti típusa. Az adatok forrását a KSH népszámlálási adatai jelentették.

Hogy feltárjuk a vizsgált települések közigazgatási önállóvá válásának hátterét, szakirodalmi feldolgozást végeztünk a községesítés mögötti társadalmi, gazdasági és politikai folyamatokról, valamint megvizsgáltuk a települések morfológiai átalakulását a maps.arcanum által közzétett katonai térképek és műholdfelvételek segítségével. A fenti adatok segítségével meghatároztuk azokat a genealógiai típusokat, amelyek a vizsgált községek alapjainak tekinthetők.

Annak érdekében, hogy a népességszám változási trendek alapján csoportokba sorolhassuk a vizsgált településeket, klaszteranalízist végeztünk. A térképek, az ábrák, valamint a táblázatok elkészítéséhez az IBM SPSS 2.6, QGIS 3.16, Esri ArcGIS 10.7 és a Microsoft Excel 2020 programokat használtuk fel.

2. A KIVÁLÁSSAL ÖNÁLLÓSULT TELEPÜLÉSEK SZÁMÁNAK VÁLTOZÁSA

Magyarországon a közigazgatásilag önálló települések száma keveset változott az elmúlt száz év alatt: 1900 és 2011 között mennyiségük mindössze 310-zel csökkent. Ez a viszonylagos állandóság azonban csupán látszólagos, mind a települések megszűnésére, mind pedig újak létrejöttére többszáz példa adódik: 1900 óta mintegy 600 új település jött létre valamilyen közigazgatási változás – egyesítés, szétválás vagy kiválás következtében (BAJMÓCY *et al* 2014).

Ezen belül jelentős részt alkotnak azok a települések, amelyek egy másik településből való kiválás során nyerték el önállóságukat. Magyarország Helységnévtára alapján közel 250 ilyen településről beszélhetünk. Területi eloszlásuk nem egyenletes: több mint felük (135) az alföldi régiókban található (1. táblázat). Közülük is kiemelkedik Bács-Kiskun (46) Csongrád-Csanád (26), valamint Békés (24) megye, de szintén jelentős számban találhatók kiválással önállósodott települések Jász-Nagykun-Szolnok (18), Hajdú-Bihar (11) és Szabolcs-Szatmár-Bereg (10) megye területén is. Az alföldi régiókon kívül Pest megyében is jelentős számban jöttek létre ilyen települések (27) elsősorban a földrajzi értelemben vett Alföldhöz tartozó déli részeken és a Budapesti Agglomerációban. A dunántúli megyék közül kiemelhető Fejér (13) illetve Somogy (18) megye, ugyanakkor Vasban (1), Zalában (3), Tolnában (4), Baranyában (3) csak pár ilyen település található.

Területi megoszlásuk mellett a közigazgatási önállóságuk megszerzésének időpontja sem egyenletes: a 20. század során folyamatosan jöttek létre kiválással új községek kisebb-nagyobb hullámokban, melyek mögött eltérő társadalmi-gazdasági és politikai folyamatok húzódtak (BELÉNYI, 1995; DURÓ 2000, TAMÁSKA 2013).

A 20. század első két évtizedében még viszonylag kis számú település vált ezúton önállóvá, mindössze 20 db (1. táblázat). Azonban ezeknek a kiválása természetes településfejlődés eredményeként valósult meg (BELÉNYI, 1995; DURÓ 2000). Ide tartoznak többek között az Alföld azon tanyaközségei, melyeknek alapját azok a „túlfejlett” tanyás térségek mezővárosainak távoli határában létesített tanyák képezték, melyek anyatelepülésüktől való nagy távolság következtében tényleges szórványtelepülésként működtek és az anyatelepülésükkel már nem alkottak egy társadalmi egységet (ERDEI 1976) (jó példák erre többek között a kiskun puszták tanyáiból kialakult Ladánybene, Orgovány, Bócsa, illetve a Csongrád-Csanád megye nyugati csücskében létrejött

Öttömös és Pusztamérges is). A tanyaközségeken túl szintén idetartozik néhány dunántúli major is, melyek az egykori uradalmi birtokok falvasodásával nyerték el önállóságukat és váltak önálló községekké (Kisláng, Pusztahencse) (TAMÁSKA 2013).

1. táblázat A kiválás során önállósult települések megyénként 2011
Table 2. Newly (1990-2011) separated settlements by counties

Megye	Kivált települések száma	Aránya
Vas	1	0,4%
Nógrád	2	0,8%
Baranya	3	1,2%
Zala	3	1,2%
Tolna	4	1,6%
Heves	6	2,5%
Borsod-Abaúj-Zemplén	7	2,9%
Győr Moson Sopron	7	2,9%
Veszprém	8	3,3%
Komárom-Esztergom	9	3,7%
Szabolcs-Szatmár-Bereg	10	4,1%
Hajdú-Bihar	11	4,5%
Fejér	13	5,3%
Jász-Nagykun-Szolnok	18	7,4%
Somogy	19	7,8%
Békés	24	9,8%
Csongrád-Csanád	26	10,7%
Pest	27	11,1%
Bács-Kiskun	46	18,9%
Összesen	244	100,0%

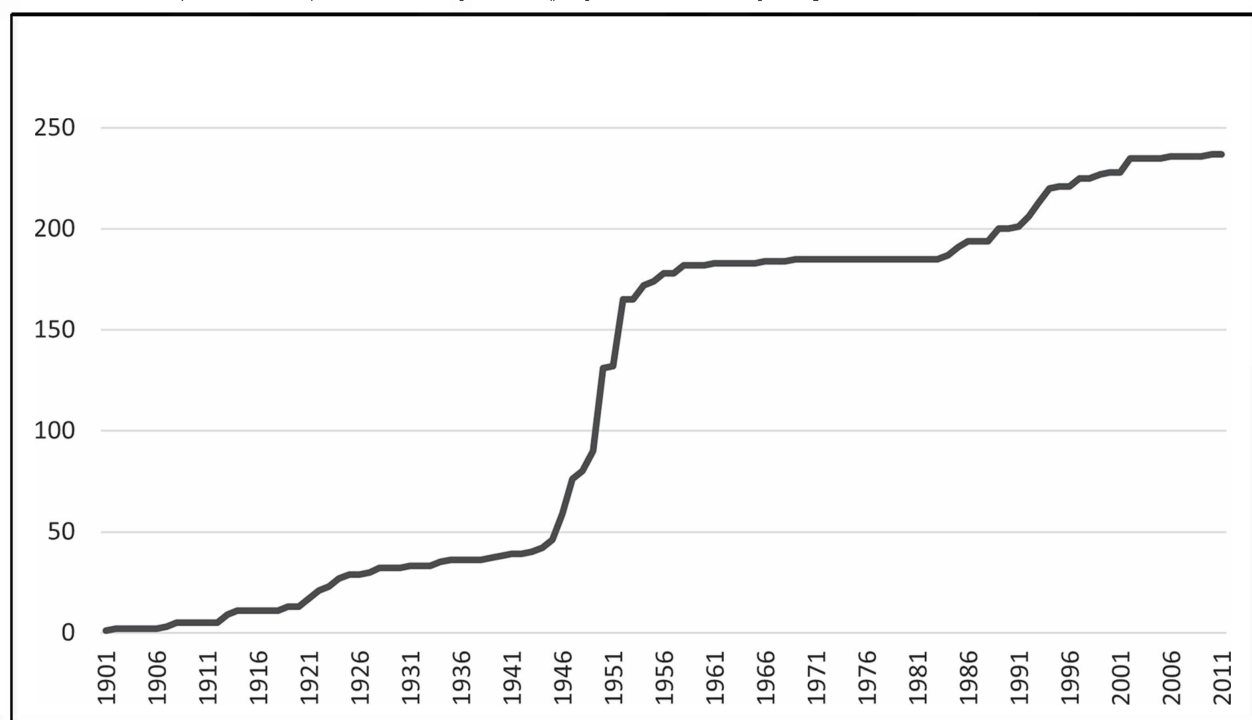
Forrás: Helységnévtári adatok alapján saját szerkesztés

Az 1920-1945 közötti időszakot szintén nem jellemezte tömeges községesítés, továbbra is inkább azok megszűnése volt a jellemző (összevonások, városokhoz csatolás stb.), mindössze 29 új település jött létre kiválással (BAJMÓCY *et. al* 2014). Ennek ellenére jelentős korszaknak számít a két világháború közötti időszak, ugyanis az új községek kialakulása mögött már hangsúlyosabban megjelent a politikai tényező (BELÉNYI 1995; DURÓ 2000).

Egyrészt, több olyan község is keletkezett, amelyek az első világháborút követő határmódosítások következtében váltak függetlenné azáltal, hogy egykori anyatelepülésüktől elszakították őket (ilyen volt például a szabadkai határ tanyás külterületeiből létrejött Kelebia, Tompa és Csikéria, a Romániához csatolt Nagylak és Nagyszalonta egykori határából létesült Nagylak és Újszalonta, valamint a legnagyobb ilyen település: Komárom). Másrészt, a „tanyakérdés”

ekkor vált a magyar belpolitika egyik meghatározó témájává a külterületi agrárnépességet sújtó, egyre nagyobb méreteket öltő szegénység miatt, s aminek enyhítésére tett kísérletek vezettek az új települések kialakulásához (BELÉNYI 1995; DURÓ 2000; THIRRING 1932). Ilyen volt többek közt a Nagyatádi Szabó István-féle földreform, amely azonban nemhogy nem volt képes mérsékelni a földbirtok-viszonyok aránytalanságaiból adódó agrárnépességet érintő kiszolgáltatottságot, de tovább súlyosbította azáltal, hogy növelte az önellátásra alkalmatlan törpebirtokok számát (DÁNIEL 1930). Ennek következtében a külterületi népesség száma és aránya tovább növekedett a korszakban: 1930-ra az Alföld népességének 30%-a (kb. 1 millió ember) élt külterületen (BECSEI 1995). Szintén a vidéki szegénység felszámolása érdekében kezdték el a korszakban a nagybirtokok egyes részeinek felparcellázását szegényeknek szánt telepek, mintafalvak létesítése céljából, de ezekhez az intézkedésekhez sorolható az ONCSA-házak építése is. A szórványok falvasítása nem pusztán szociális, de államhatalmi érdek is volt, mivel az uradalmi falvak, valamint a tanyák szétszórt szerkezete nehezítette az államapparátus működését. Így mindamelllett, hogy a községésítés megoldást jelenthetett a vidéki szegénység enyhítésére, lehetővé tette az erősebb hivatali kontroll kiépítését is (1. ábra).

1. ábra Az új községek alapításának dinamikája 1900-2011
Figure 2. Dynamics of newly (1900-2011) separated settlements

Forrás: Magyarország helységnévtára alapján saját szerkesztés

Mindezen intézkedések következtében váltak önállóvá olyan egykori majorok is, mint Dánszentmiklós, Gátér, Eperjes vagy Csabacsúd. A korszak jelentőségét az is mutatja, hogy ekkor születtek meg azok a tervek is, amelyek a

tanyakérdés megoldását a tanyák községesítésében, ezt követően pedig falvasításában látták, ám ennek gyakorlati megvalósítására csak a második világháború után került sor (TAMÁSKA 2013, BELÉNYI 1995; DURÓ 2000).

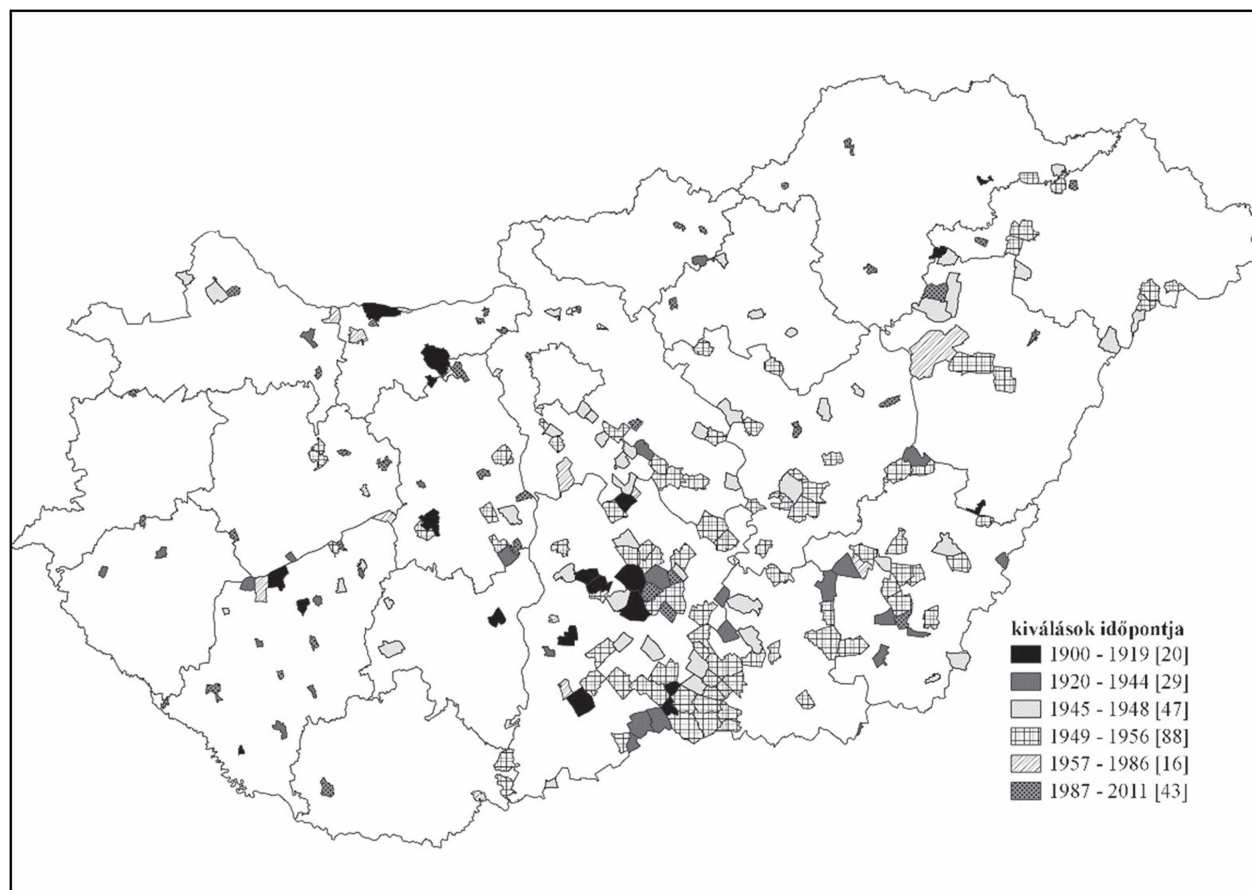
A következő korszak közvetlenül a második világháború után következett 1945-1949 között. Ebben az időszakban az új községek kialakulásának folyamata rendkívüli módon felgyorsult: mindössze 4 év alatt 47 új község jött létre, elsősorban az Alföldön (BELÉNYI 1995; DURÓ 2000, BAJMÓCY et. al 2014). E folyamat mögött az Ideiglenes Nemzeti Kormány által 1945-ben elfogadott földreform állt, melynek keretében az ország mezőgazdasági területeinek egy jelentős része (1 millió 876 ezer ha) került kiosztásra a közel 730 ezer igénylő között, akiknek mintegy 80 %-a gazdasági cseléd, mezőgazdasági munkás, illetve törpebirtokos volt (M. SOMLYAI 1955). A földosztás következtében indult meg az utolsó nagy tanyásodási hullám, aminek eredményeként 70-75 ezer új szórvány, illetve farmtanya jött létre, elsősorban az anyavárosaik távoli határrészeiben (ERDEI 1976). Földrajzi és társadalmi elszigetelődésük a mezővárosoktól jelentős lökést adott az önálló községgé szervezésükben, így jöttek létre többek között Fülöpháza, Kaskantyú, illetve Kunszállás tanyaközségek is. Az agrártársadalom szerkezetében bekövetkezett változások a majoros térségekre is jelentős hatást gyakoroltak. A gazdasági cselédek, napszámosok számának és arányának csökkenése, a törpebirtokosi réteg növekedése, valamint a nagybirtokrendszer megszüntetése, illetve államosítása következtében a majorságok elvesztették létalapjukat. Megkezdődött az egykori puszták felszámolása, illetve kisebb részük önálló településsé szervezése (pl.: Dalmand, Nagyvenyim) (TAMÁSKA 2013).

A legjelentősebb községesítési hullám 1949-1956 között zajlott. Külön korszakként történő definiálását a településfejlődési folyamatokba történő tudatos központi beavatkozás egyértelmű és vállalt ténye indokolja, melyben meghatározó szerepe volt az 1949-ben létrejött Tanyai Tanácsnak. Az ekkor kialakított 88 községből 67 az alföldi megyék területén jött létre, zömében a mezővárosok tanyás határrészeiből kialakítva (Bács-Kiskun megye: 18, Csongrád-Csanád megye:18, Békés megye: 12). Különösen nagy veszteség érte Kecskemét és Szeged városának területét, melyek településhatárából 9-9 tanyaközséget hoztak létre, de a „kiskun” városok határa is jelentősen megcsappant a községesítések következtében. Az intézkedésnek több célja volt: egyrészt, a szocialista faluhálózatba illeszkedő községek kialakítása, másrészt az államhatalom ideológiájába és gazdaságpolitikájába nem illeszthető tanyarendszer felszámolása. A beavatkozás csak részben volt tekinthető „sikeresnek”, az ugyanis nem járt együtt a tanyarendszer teljes felszámolásával, hiszen, ha jelentősen megfogyatkozva is, de a Homokhátság területén a tanya továbbra is a magyar településhálózat részét képezte. (BELÉNYI 1995; DURÓ 2000, ORBÁN 1980). Az ekkor létrejött falvak mellett további nyolc olyan község is létrejött, melyek a későbbiekben újra elvesztették közigazgatási önállóságukat,

így vizsgálatunkban nem szerepelnek (Hetényegyháza, Gerla, Bokros, Rákos, Cserebökény, Hajdúvid, Szandaszőlős, Kungyalu).

Az ezt követő időszakokban a községesítési „láz” jelentős mértékben alábbhagyott. 1957-1986 között mindössze 16 új község jött létre valamely más település közigazgatási határából (2. ábra). A visszaesésben jelentős szerepe volt a Rákosi-rendszer jellemző erőszakos politikai gyakorlatok fellazulásának, amely a községesítési folyamatban is megmutatkozott, illetve, hogy a települések mennyiségének növelése helyett sokkal inkább a belterületi fejlesztések kerültek előtérbe, melynek egyik leghatékonyabb eszköze a külterületeket érintő általános építési tilalom bevezetése volt, amely – ha enyhülő szigorral is de – 1986-ig fenn állt (BELÉNYI 1995; DURÓ 2000, BAJMÓCY 2001).

2. ábra: A kivált települések önállósodásuk éve szerint 1900-2011
 Figure 2. The newly (1900-2011) separated settlements by the year of administrative separation.

Forrás: Helységnévtár adatok alapján saját szerkesztés

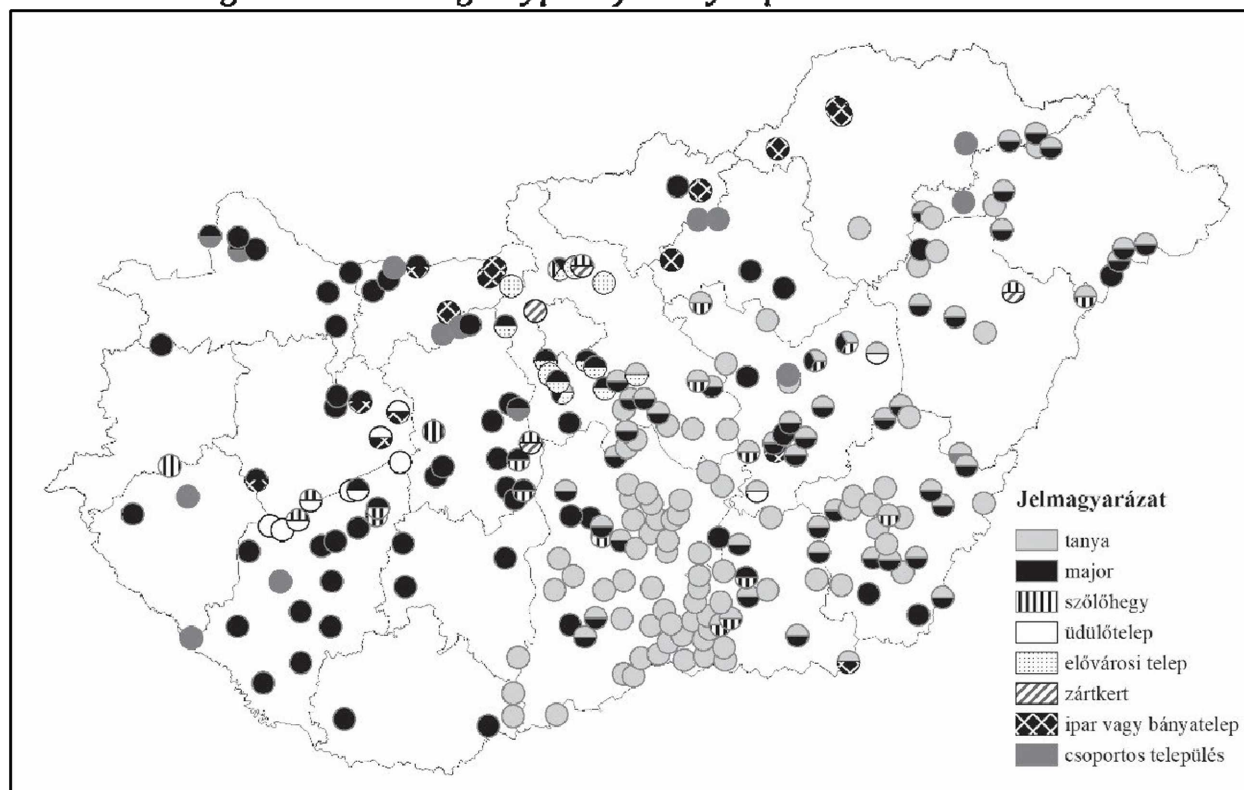
Az építési tilalom feloldását követően egy újabb községesítési hullám vette kezdetét. A 1986-2011 között 43 új község jött létre: 6 a nyolcvanas évek legvégéig, 37 pedig a rendszerváltozást követően. Az új községek kialakulásában meghatározó szerepe volt a külterületeket érintő általános építési tilalom eltörlésének, később pedig az önkormányzati törvény életbelépésének (BAJMÓCY

VIDÉKI 2017). Gyakori jelenség volt ebben az időszakban, hogy pl. ipari üzemek, egykori bányák, vagy termelőszövetkezetek dolgozói számára épült lakótelepek közigazgatási önállóságot nyerve váltak önálló településsé. Így jött létre többek között, Petőfibánya, Bugacpusztaháza, Fülöpjakab, Érsekhalma, valamint Móricgát is (BELÉNYI 1995; DURÓ 2000, BAJMÓCY 2001, BAJMÓCY - VIDÉKI 2017.).

3. A KIVÁLÁS SORÁN ÖNÁLLÓSODOTT TELEPÜLÉSEK GENEALÓGIAI TÍPUSAI

A kiválás során önállósodott települések nem csak közigazgatási önállóságuk elnyerésének időpontja szempontjából sokfélék, de alapjukat tekintve is rendkívül differenciált képet mutatnak, amely mögött kialakulásuk, történeti fejlődésük, településszerkezeti adottságaik eltérő jellege áll.

3. ábra A kiválással önállósult települések genealógiai típusai
Figure 3. Genealogic types of newly separated settlements

Forrás: Saját szerkesztés

Az elkövetkezendőkben sorra vesszük a vizsgált települések legfőbb genealógiai típusait és azok jellemzőit. Az egyes genealógiai típusokat történelmi fejlődésük, településszerkezeti, illetve morfológiai sajátosságai, valamint szakirodalmi áttekintés és honlapelemzés alapján határoztuk meg. A vizsgált településeket az alábbi kategóriákba soroltuk: tanya, major, szőlőhegy, üdülőtelep, tanya és ipartelep, zártkert, elővárosi telep, csoportos település

(falu) (3. ábra). Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a különféle típusok között nem húzható éles határ, ritka az olyan település, amely egyértelműen besorolható egyetlen típusba, a legtöbb esetben keveredve jelennek meg a különféle funkcionális és morfológiai jegyek. A településállomány ugyanis nem statikus, hanem folyamatosan változó rendszer, amely „együtt él a korábbi évtizedekben (évszázadokban) kialakult „tradíciókkal”, gyakorta műszaki keretekkel, gazdasági szervezetekkel, intézményekkel, demográfiai állapottal, életmód-, értékrend- és mentalitásbeli elemekkel” (BELUSZKY – SIKOS T. 2007, o. 18.). A kevert jegyek közül az egyes településeknél azokat tekintettük mérvadónak a tipizálásnál, amelyek szerepe az adott település történetében, funkcióiban, morfológiájában jelentős volt.

3.1. TANYÁK

A kiválás során önállósult települések legnagyobb részét azok a községek alkotják, amelyek a 20. század során szórványtelepülések természetes, vagy mesterséges úton történő besűrűsödése nyomán jöttek létre. Közülük a legjelentősebbek a tanyás határrészekből kialakult tanyaközségek (BELÉNYI 1995, DURÓ 2000, BAJMÓCY 2000, 2001).

Bár a tanyákról az elmúlt évtizedek alatt jelentős mennyiségű szakirodalom íródott, a belőlük formálódott tanyaközségekkel kapcsolatban csak kevés számú – ám annál sokoldalúbb - kutatás született. ORBÁN SÁNDOR (1980) „Tanyaközpontosítási, községesítési kísérletek a felszabadulás után” című munkája mélyreható betekintést nyújt a tanyaközségesítés folyamatába. DURÓ ANNAMÁRIA (1994) szociálgeográfiai jellegű munkáiban a tanyafejlődés szegedi útját vizsgálva tárta fel Szatymaz, Zákányszék, valamint Mórahalom külterületi lakosainak térkapcsolatát a kialakult faluközpont, valamint az egykori anyatelepülés között. Belényi Gyula az Alföld területét érintő községesítésekről szóló munkájában részletesen tárta fel a tanyaközségek létrejöttének politikai hatterét. Bajmócy Péter pedig a népesedési folyamatok felől megközelítve elemezte a tanyaközségeket (BAJMÓCY 2000, 2001), későbbi munkáiban pedig a közigazgatási változások kapcsán tért ki a tanyaközségesítési folyamatokra (BAJMÓCY et al 2014).

A tanyaközségekben zajló folyamatok kutatása azért sem egyszerű feladat, mert egységes definíciójuk sosem lett megfogalmazva, így lehatárolásuk is problémákba ütközik (BAJMÓCY 2001). Pusztán statisztikai adatok alapján történő elkülönítésük az Alföld egyéb szórvényaiból kialakult településeitől szinte lehetetlen feladat, amit tovább nehezít az adatbázisok inkonzisztens szóhasználata a tanya, major, puszta, telep stb. elnevezéseket illetően. Mindezt tovább bonyolítja az is, hogy az Alföldön is eltérő jellegű tanyás térségek jöttek létre (ERDEI 1976, BECSEI 1995, BECSEI 1996), ezért a tanyaközségek sem tekinthetők homogén csoportnak. Jelen tanulmányunkban igyekeztünk a legtágabban értelmezni a tanyaközség fogalmát, vagyis tanyaközségnek

tekintettük mindazokat a településeket, amelyek a vizsgált időszakban a földrajzi tekintetben vett Alföld területén jöttek létre, közigazgatási önállóságuk megszerzése idején, vagy azt követően jelentős külterületi népességgel, és szórványjellegű településállománnyal, valamint morfológiájukat tekintve kisebb egységekből álló kis- és középbirtokos szerkezettel rendelkeztek. Ebből adódóan idetartoznak az alföldi régióban található települések közül azok is, amelyek külterületén napjainkban ugyan csekély számú ember él, de a 20. század közepéig még jelentős külterületi népességgel rendelkeztek és közigazgatási önállóságukat is a tanyaközségesítéseknek köszönhetik. Továbbá azok az egykori majorságok is, amelyek a paraszti szórványképződés révén tanyásodtak. Ennek a definíciónak az értelmében 137 település tartozik (legalább részben) ebbe a kategóriába.

A tanyák falvasodása, valamint a tanyaközségek kialakulásának folyamata nem értelmezhető az Alföldet érintő településfejlődési folyamatok nélkül. Mivel ennek részletes bemutatása meghaladná jelen tanulmány kereteit, ezért csak a témánk szempontjából fontosabb folyamatokra koncentrálnunk.

A földművelő tanyák környezeti, gazdálkodási és települési rendszere a 18. században kezdett kibontakozni a török hódoltság időszakában végbemenő településpusztulás, és annak hatására kialakult nagykiterjedésű mezővárosi határok nyomán. Ezek művelését a nagy távolság miatt már nem lehetett a zárt települési központból megvalósítani, ugyanakkor az önálló új települések kialakítását sem az adófizető polgáraihoz ragaszkodó mezővárosok, sem pedig a mezővárosok által nyújtott előnyökhöz ragaszkodó polgárság nem támogatta. Ez a kényszerhelyzet mozdította elő a tanyaelvű szórványok keletkezését a mezővárosok határaiban. A tanya ekkor még a belterületi lakóházzal együtt alkotott egyetlen szerves egységet, és elsősorban gazdasági üzempont szerepet töltött be (*GYÓRFFY 1937, ERDEI 1976, BECSEI 1993, BECSEI 2007, BECSEI 2004 CSATÁRI 2004*).

A 19. század második felére végbement a tanyarendszer területi kiterjedése. Ennek hátterét a népesség növekedése, a gabonakonjunktúra, valamint az új termelési ágak megjelenése adta. Megkezdődött az addig termelés alá nem vont, illetve a folyószabályozások során nyert földterületek feltörése, a legelőterületek művelésbe vonása, a futóhomok szőlő- illetve gyümölcsösökkel való megkötése ezzel együtt a tanya gazdálkodás megindulása az újonnan birtokba vett területeken (*BELUSZKY 2003*). A tanya megjelenése azonban még nem járt együtt állandó jellegű kiköltözéssel, a lakófunkció erősödése (ezzel együtt a tanya valódi szórvány jellegének erősödése) csak fokozatosan kezdett kibontakozni. Erre a folyamatra világít rá *ERDEI FERENC (1976)* tipológiája, amely a tulajdonviszonyok, illetve az anyavárossal való kapcsolat erőssége alapján határozta meg a tanya típusait. Ennek alapján megkülönböztette a nagygazda (cseléd)-tanyát, kiscsászár tanyát, farmtanyát, valamint a szórványtanyát. Mindezeket figyelembe véve Erdei Ferenc eltérő tanya vidékeket különböz-

tetett meg, rávilágítva arra, hogy az alföldi tanyavilág nem egységes, a településszóródás mértékét az eltérő helyi adottságok határozzák meg (pl. talajadottság, mezőgazdasági kultúra, helyi politika stb.). Az 1930-as években az „elmaradt tanyák” területén, mint a Nagykunság, Jászság vagy a Hajdúvárosok, még fellelhetőek voltak a tanyázóhelyek, valamint a „nem tanyák”, addig a „túlfejlődött tanyák” területén pl. Kecskemét, illetve Szeged határaitól már az állandó kitelepedéssel járó farm- és szórtanyák váltak meghatározóvá (*ERDEI 1976, BELUSZKY 2003*).

A 19. század második felétől az 1945-ig terjedő időszak jelentette a tanyai gazdálkodás fénykorát. Mivel azonban a művelhető földterületek kiterjesztésére már nem volt lehetőség, megkezdődött a földbirtokok felaprózódása és rajtuk új munkaintenzív mezőgazdasági kultúrák és ezzel együtt új üzemműködés előretörése. Mindez pedig a tanyai népesség számának és arányának növekedésével is együtt járt. Közülük is egyre jelentősebb arányt képeztek azok a szegény parasztok, akik már nem rendelkeztek belterületi házzal, így állandó jelleggel éltek a város távoli határában épített tanyán. Ez együtt járt a tanya-város kapcsolat fellazulásával is. A távoli, nehezen megközelíthető anyatelepülés helyett ezek a tanyák már egymást közt formáltak egy társadalmi egységet, sok tanya határrész odáig jutott, hogy szerves fejlődés révén közigazgatásilag is külön vált az anyatelepüléstől. Ez a jelenség rávilágít arra, hogy a tanya egyre inkább elvesztette tartozéktelepülés jellegét, és valódi települési szórványként funkcionált. A két világháború között már ez a tanyatípus került többségbe az Alföldön. A tanyák megváltozott térkapcsolata és szórványjellegük erősödése következtében már a 20. század elején felmerült a távoli tanya határrészek községesítésének gondolata. Az 1930-as években pedig már tervek is készültek ezek megvalósítására. A tanya térségek besűrűsödésének és falvasításának szempontjából jelentős intézkedés volt az 1944. évi II. törvény, amely előírta a tanyai igazgatási rendszer megszervezését. Ez magában foglalta többek között a különféle intézmények és szolgáltatások kiépítési kötelezettségét a várostól távoli tanya határrészekén, valamint azoknak a besűrűsödő tanyagócponthoz a kijelölését, amelyek alapjául szolgálhatnak a falvak megszervezésének. A kezdeményezés a tanyasiak heves ellenállása és a forráshiány miatt nem érte el a kitűzött célját, ugyanakkor nem maradt eredmény nélkül, mivel számos mai tanya község központjának alapjait építették ki ebben az időszakban (*BECSEI 2004, BELÉNYI 1995*).

1945 után a tanyarendszer átalakulása egy új szakaszba lépett, amit kezdetben a tanya robbanásszerű növekedése, később pedig azok pusztulása és differenciálódása jellemez. Az 1945-ös földosztás folyamatáról, illetve a Tanyai Tanács tanya községesítési politikájáról és következményeiről már a korábbi fejezetben szót ejtettünk. Mindössze annyi kiegészítéssel élnénk, hogy a nagybirtokok elaprózódása rányomta bélyegét az Alföld területén kialakult majorságokra is (leginkább a mai Békés megye területén): a földosztás következtében uradalmi falvak egész sora tanya sodródott, a majorsági épületeket az

új tulajdonosok elbontották, hogy helyükön szórt mezőgazdasági művelést folytathassanak. Így történhetett az, hogy olyan falvak váltak az 1950-es évekre tanyaközpontokká, amelyeken korábban nem is volt jelen ez a fajta szórványtelepülés (ORBÁN 1980).

A tanyák sorsát az 1949. IX. és a 1947. évi XI. törvény pecsételte meg. Az állami és szövetkezeti tulajdon és üzemforma bevezetése ugyan is megszüntette a tanyák létalapjául szolgáló individuális tulajdonon alapuló gazdálkodást. Megindult a tanyarombolás, melynek következtében az Alföld külterületi népessége 1949-1990 között 1,1 millióról (33,0%) 200 ezerre (6,4%) csökkent (BECSEI 1995). A tanyák pusztulásának folyamata azonban területileg differenciált képet mutat: Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, illetve Jász-Nagykun Szolnok megye tanyavilága szinte teljesen eltűnt (mindössze néhány kisebb tanyagóc maradt fenn), a Duna-Tisza közti Homokhátságon - ha megfogyatkozva is - de képes volt fennmaradni a szórvány jellegű településállomány. Ennek háttérében többek közt a helyi adottságokon alapuló termelési kultúra állt: amíg a Tiszántúl monokulturális művelésre alkalmas területein nem volt akadálya a tanyavilág felszámolásának, addig a Homokhátságon az intenzív, nagymunkaigényű kertkultúrán (szőlő- és gyümölcsstermesztésen) alapuló gazdálkodás miatt a tanyákra továbbra is szükség volt, így ezen a térségen a „kolhoz típusú” helyett a szakszövetkezeti üzemforma terjedt el (BECSEI 2004).

Habár a rendszerváltozást követően ismét lehetőség nyílt a tanyavilág újbóli felvirágzásának, ma már megállapítható, hogy a tanya újjáéledése elmaradt. A tanyaközségek kialakulása visszafordíthatatlanul megváltoztatta a klasszikus értelemben vett tanyavilágot, amelyről így ma már nem beszélhetünk (CSATÁRI - FARKAS 2018). E településtípus jövője már a falvak sorsához van kötve, és azok határozzák meg térbeli kereteit (DURÓ 2018). A tanyaközségek mindegyikében kiépült a belterület, „a falu”, mely néhány kivételtől eltekintve ma már a népesség nagyobb részét koncentrálja, emellett megfelelő szolgáltatásokat is nyújt a község népességének.

3.2. MAJOROK

A kiválás útján önállósult községeink jelentős részét alkotják azok a települések, amelyek egykor valamely uradalmi falu részét képezték. Közülük is a legjelentősebbek a majorok (vagy puszták), melyek a 19. századtól egészen a 20. század közepéig az ország egyik legjelentősebb külterületi típusát jelentették, mind számuk, mind pedig a kapitalista mezőgazdasági termelésben betöltött szerepük tekintetében. Népszámlálási, valamint helységnévtári adatok alapján 1900-ban a mai Magyarország területén mintegy 4600 majort tartottak számon (PÓCSI et al. 2008, BALOGH - BAJMÓCY 2011).

Fő elterjedési területük a Dunántúl egyes vidékei (Mezőföld, Somogy, Hanság és Fertő-vidéke), de az Alföld területein is megtalálhatók (Békés megye, illetve a Kunság egyes foltjai, Bodroghöz). Összességében azokon a területeken jöttek létre, amelyek jó szántóföldi adottságokkal rendelkeztek, de a középkori jobbágyi telekrendszer csak meggyengült formában volt jelen (TAMÁSKA 2013).

Jelentőségéből adódóan számos tudományág vizsgálja ezt a sajátos településtípust, épp ezért egységes definíció nehezen fogalmazható meg velük kapcsolatban. (ILLYÉS 1936; MENDÖL 1963; ERDEI 1974; BEREND T. – RÁNKI 1976; BELUSZKY 2003, BAJMÓCY – BALOGH 2011, 2012). Általánosságban azonban elmondható, hogy a „major olyan, általában 10–50 fős népességszámmal és zárt településmaggal rendelkező, többnyire a városok és községek külterületén fekvő, mind genezisében, mind eredeti morfológiájában a hazai településrendszer többi elemétől elkülönülő térbeli egység, amely eredendően valamely nagybirtok üzemviteli, igazgatási központjaként, illetve az ott dolgozók lakóhelyeként funkcionált; nagy részük napjainkra megsemmisült, kisebb részük pedig zömében lakó- és agrártevékenységnek otthont adó, sajátos, átmeneti településtípust alkot a hazai településrendszeren belül” (BALOGH – BAJMÓCY 2011, 15. p.) Vagyis a major egy olyan sajátos településtípus amely – a tanyához hasonlóan – egyszerre jelöl egy mezőgazdasági üzemformát és egy településformát (ORTUTAY 1977). A kettő között azonban jelentős eltérés van: amíg a tanyák paraszti kézben lévő kis- és középbirtokok, melyek szerkezetüket tekintve „belesimulnak” az őket körülvevő tájba (ERDEI 1976), addig majorságok nagyobb birtoktestek képződményei, és a gazdasági épületek mellett a földesúrnak, valamint annak szolgálatában álló mezőgazdasági cselédségnek csoportos lakhelyei voltak. Ebből következően a tanyás térségeket kisebb, de sűrűbb, míg a majorságokat nagyobb egységekből álló, de ritkább szerkezetű településforma jellemezte. (ERDEI 1976, BALOGH – BAJMÓCY 2011, BALOGH 1980. p. 272, LUKÁCS 1984).

Habár a majorok virágkorának a 19. század végétől a 20. század közepéig terjedő időszak tekinthető, kezdetleges formái már a 13. században megjelentek. Elnevezésük ekkor még prédiom volt, mely földesúri gazdasági üzemet jelentett, amely egyben az ott dolgozók lakhelyeként is funkcionált. A 18. századtól kezdve a majorok száma jelentős növekedésnek indult, de mint földterület és település csak a 19. századtól jelenik meg nagy számban a jobbágyfelszabadítás, következtében kialakult munkaerőkínálat (az egykori jobbágyok mezőgazdasági cselédként történő foglalkoztatása szerződéses keretek közt) valamint a korszakra jellemző gabonakonjunktúra következtében. (BEREND – RÁNKI 1987, PÓCSI et al. 2008, KOZÁRI 1999, KRISTÓ et al. 2002).

A nagybirtokok felaprózódása és falvasítása végigkísérte a 19–20. század egészét. Az uradalmakból kiszakadt falvak egy jelentős része a két világháború közötti parcellázások és telepítések következtében nyerte el önállóságát (pl. Dánszentmiklós, Gátér, Eperjes, Csabacsúd), míg mások a negyvenes évek

telepítési akcióihoz kötődően függetlenedtek (pl. Újrónafő, Várbalog), vagy a kedvező közlekedésföldrajzi elhelyezkedésre támaszkodva önállósodtak (pl. Lőkősháza). A legintenzívebb községesítési időszak az 1945-ös földosztást követően indult meg a tanyás térségek peremén. Az évtized végére olyan egykori majorok váltak tanyás településsé, mint Kardos, Kétsoprony, Körösújfalú, Kungyalu, Újtikos, Kengyel vagy Újlengyel. Ezeket az egykori uradalmi falvakat épp úgy „tanyaközpontosítani” kellett, mint a nagy alföldi mezővárosaink határát, így napjainkban épp úgy a tanyaközségekhez sorolhatók, mint a tisztán tanyaelvű szórványokból kialakult községeink. Ebből adódóan a majoros, illetve tanyás települések elkülönítése gyakran lehetetlen feladatnak bizonyul (*TAMÁSKA 2013*).

A második világháborút követően a nagybirtokrendszer megszüntetése és a földosztás, később pedig a mezőgazdaság szocialista átszervezése megszüntette a majorok létalapját. Legtöbbjük pusztulásnak indult, egyéb belterületként beolvadt a település központjába, vagy új funkciót kapott (pl. szociális otthon, TSZ-központ stb.). E folyamat eredményeként 1960-1990 között a majorok elvesztették népességük 77%-át (*BAJMÓCY – BALOGH 2012, BALOGH 2015, MASINKA 2018, BAJMÓCY et al. 2018*). Ugyanakkor nem minden major tűnt el szinte nyomtalanul. Habár jelentős részük egy település kül- illetve egyéb belterületi lakott (vagy lakatlan) részét képezi, akadnak köztük olyanok is, melyek az elmúlt évszázad során közigazgatási önállóságra tettek szert. Kutatásunk alapján a majorságokból kialakult falvak száma 49-re tehető, de ha figyelembe vesszük a tanyaközpontokkal, üdülőfalvakkal, szőlőhegyekkel, zártkertekkel stb. való átfedéseket, akkor számuk 115-re nő. A legtöbb majorból létesült falu Fejér (Mezőföld), valamint Somogy megyében található, de jelentős számban fordulnak elő az Alföldön is.

3.3. SZŐLŐHEGYEKBŐL KIALAKULT TELEPÜLÉSEK

A szőlőhegyek olyan speciális külterületek, amelyeket szőlő- és gyümölcsstermesztési célból alakítottak ki. Történetük egészen a 13.-14.-századra nyúlik vissza, de akkor még jellemzően csak a hegyvidéki területek szőlővel beültetett területeit értették rajtuk. Sajátos jogállásuk a 14. század során alakult ki, és a 16. századig jelentős autonómiát élvezhettek. A 18. század közepétől azonban vármegyei szabályozás alá kerültek, ekkor kezdett kialakulni jellegzetes egyutcás, szalagtelkes szerkezetük. A szőlőhegyek fejlődési pályájára jelentős hatást gyakorolt a 19. század végén tomboló filoxéravész, amely a borvidékek területén nagy pusztítást végzett, s melynek hatására a hegy- és dombvidéki területeken a szőlőterületek aránya jelentősen csökkent. A károk enyhítésének céljából minisztériumi szintre helyezték a hegyközségek irányítását és az 1884. évi önkormányzati törvény alapján újra létrehozták őket. A munkaigény következtében területükre kiköltözési hullám indult el. Ekkorra alakult ki a szőlőhegyek eszményi formája, amelyben a területet kerítés és árkok

– más néven gyepű – vették körül a lopás és vadkár megelőzése érdekében. 1894 után számos hegyet faluhoz csatoltak, sokukat önálló településsé vagy majorrá nyilvánították (*ÉGETŐ 1974, 1978, 2003, MOHOS 2007, VASÁRUS 2019*).

A szőlőhegyek önálló településsé válásában gyakran fizikai elkülönülésük is szerepet játszott. Sokszor sorompóval lezárt zsáktelepülésrészek voltak, melyek a mezőgazdasági munkák mellett az idénymunkákra felfogadott munkaerő számára adtak otthont az illegálisan és féllegális felépített kunyhók révén (*NOVÁK 1997*). Peremhelyzetük miatt gyakran az infrastrukturális fejlesztések is elkerülték őket, melynek következtében nehezen megközelíthető, periférikus, társadalmi és építészeti szempontból egyaránt elkülönült településrészekké váltak. Későbbiekben azonban lehetővé vált az idénymunkások számára, hogy lakást szerezzenek az uradalmak agy a tanyák környékén, a szőlőbeli kunyhók pedig idővel kisebb paraszti gazdaságokká fejlődtek (*TAMÁSKA 2011*).

A szőlőhegyek az első világháborút követően funkcionális átalakuláson mentek keresztül: ekkor kezdtek megjelenni területeiken olyan tevékenységek, mint a bányászat vagy a turizmus. A második világháborút követően pedig már, mint önálló entitás is megszűntetésre kerültek és egészen 1994-ig nem állt vissza a szőlőhegyi rendtartás (mindössze 1958 és 1968 között működtek átmenetileg) (*MOHOS 2008, ZACHAR 2005*). A külterületeket érintő korlátozások következtében népességszámuk drasztikusan csökkent: 1960-1990 között elvesztették a népességük több mint felét, a mezőgazdasági termelés szempontjából kedvezőbb adottságokkal rendelkező hegyek nagy részét pedig táblás művelés alá vonták. A jó megközelíthetőséggel rendelkező szőlőhegyek pedig a zártkertesedés révén beépítésre kerültek. (*ÉGETŐ 2004, ÓNODI - CROS KÁRPÁTI 2002, ZACHAR 2005*). A rendszerváltás után a legtöbb szőlőhegyre vagy zártkerti szabályozás érvényesült, vagy az 1994. évi CII. törvény által helyreállított hegyközségek sajátos rendtartása.

Szőlőhegyek az ország valamennyi térségében fellelhetőek, de gyakoriságuk ellenére csak kevés jutott el a közigazgatási önállóságig. Kutatásunk szerint mindössze 23-ra tehető azoknak a kiválás során létrejött településeknek a száma, amelyek legalább részben szőlőhegyi múlttal rendelkeznek. Tisztán szőlőhegyből kialakult községek száma elenyésző, csupán 3 ilyen található a vizsgált települések között (Kőszárhegy, Lakhegy, Tabdi).

Jelentős részük majorságokkal együtt vált ki az uradalmi falvakból, vagy pedig az alföldi tanyaközségek központi területeit képezték. Ennek gyakori oka, hogy a szőlőhegyek a 20. század közepére már jelentősen telkesedtek, így mint formálódó falumag jó alapot szolgáltattak a később kialakuló községek számára. Elmondható tehát, hogy a szőlőhegyek jelentősen hozzájárultak a majorságokból és a tanyaközpontokból kialakult községek morfológiai fejlődéséhez. Jó példa erre Nagyvenyim, Daruszentmiklós (*MASINKA 2018*) vagy Zsombó.

3.4. ÜDÜLŐTELEPEK

Magyarország településállományának egy speciális típusát alkotják azok a települések, melyek elsősorban üdülő szerepkörrel rendelkeznek. Többségük a jelentősebb tavaink körül helyezkedik el (Balaton, Velencei tó), de kisebb részük megjelenik a hegyvidéki területeken, valamint az alföldi gyógyfürdők közelében is. Számbavételüket ugyanakkor nehezíti, hogy bár morfológiailag és településszerkezeti elkülönülnek, de közigazgatásilag legtöbbször nem alkotnak különálló egységet. Felmérésünk alapján mindössze 11 olyan üdülőtelepülés található, amely képes volt kivívni különválás révén a közigazgatási önállóságot, és közülük többen már városi ranggal rendelkeznek. Földrajzi helyzetüket tekintve szintén leginkább a Balaton partvidékén található (Balatonmáriafürdő, Balatonfenyves, Fonyód, Révfülöp, Balatonföldvár, Szántód, Balatonvilágos, Balatonfűzfő) vagy pedig termál-, illetve gyógyfürdővel rendelkezik, mint pl. a Veszprém megyei Pétfürdő, vagy a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Cserkeszőlő és Berekfürdő (BELUSZKY 2003). E települések zöménél az üdülőtelepi múlt más típusokkal (major, ipartelep, szőlőhegy) keveredik.

Az üdülőfalvak települési szerepköre a 19. és a 20. század fordulóján kezdett kialakulni az egyre fokozódó tömeges üdülési igény megjelenésének következtében. Üdülési infrastruktúrájuk (partrendezések, szállodák és panziók építése stb.) rendszerint a település központjától távolabb, a turisztikai attrakció (pl. tópart) közelében kezdett kiépülni, jelentősen átalakítva a település morfológiáját. Ennek hatására ezek a korábban többnyire agrárjellegű községek jelentős átalakuláson mentek keresztül településszerkezeti, funkcionális és társadalmi szempontból. Az üdülőtelepek és a település központjának éles elkülönülése egyes esetekben közigazgatási önállósághoz is vezetett, így Fonyód és Balatonmáriafürdő már a 20. század elején önálló községgé vált. A legtöbb kiválás azonban az 1950-es éveket követően következett be. Az 1970-es és 1980-as években az üdülőövezetek száma és kiterjedése tovább növekedett, napjainkban pedig már a Balaton szinte teljes egészét körülölelik. E települések életét ma már teljes egészében az idegenforgalmi szerepkör határozza meg, e foglalkozási szektor súlya kiemelkedően magas. Ugyanakkor az üdülés mellett egyre nagyobb teret hódít a lakófunkció a vonzó környezet következtében (BELUSZKY 2003).

3.5. BÁNYA- ÉS IPARTELEPEK

A bányatelepeket az egykori bányák mellett kiépült szolgálati lakások alkották. Kialakulásuk szempontjából meghatározó jelentőséggel bírt az 1909. évi XV. törvény, amely a munkaerő biztosítása érdekében kiemelten kezelte a lakásépítés kérdését a bányák térségében (BALOGH 2012, VALLER 1996). Szerepük azonban az 1970-es éveket követő bányabezárások következtében átalakult: a

gazdasági üzemek felszámolásra kerültek, és a lakófunkció vált meghatározóvá. Az elmúlt évtizedek községesítési folyamatai során több olyan település is elnyerte közigazgatási önállóságát, amelyek alapját az egykor üzemelő bányák közelébe épített bányászkolóniák és lakótelepek jelentették. E települési csoportba vizsgálatunk szerint 9 község (illetve 1 város) tartozik, és leginkább az Észak-magyarországi (Petőfibánya, Rákóczi-bánya, Farkaslyuk, Ormosbánya, Rudolftelep) és a Közép-dunántúli régióban (Tatabánya, Tokodaltáró, Annavölgy, Eplény, Uzsa) helyezkednek el. Habár alapjuk már a 20. század során kiépült a bányászati tevékenység megtelepedése következtében, többségük csak a rendszerváltozást közvetlenül megelőzően vagy az után nyerte el közigazgatási önállóságát.

Az ipartelepek – a bányatelepekhez hasonlóan – szintén az egykori külterületen kiépült üzem dolgozói számára fenntartott, lakótelepek voltak. Jelentős részük ma már szintén csak lakófunkcióval rendelkezik. (BALOGH 2012). Az ipartelepből kialakult települések száma szintén csekélynek mondható (7 db), ugyanakkor - a bányatelepekkel ellentétben - kevésbé jellemző rájuk a térbeli koncentráció. A hagyományos iparvidékek mellett megtalálhatók az Alföld területén is: felmérésünk alapján az üveghuta múlttal rendelkező Mátraszentimre és Parádsasvár, valamint a modern nagyipar által létrehozott Almásfüzitő, Balatonfüzfő, Pétfürdő, Martfű és Nagylak tartozik ebbe a kategóriába.

3.6. ZÁRTKERTEK

A zártkertek olyan speciális külterületek, melyek hivatalosan csak az 1967. évi IV. törvény nyomán keletkeztek, és a községek, illetve városok külterületének nagyüzemileg nem művelhető elkülönített részét jelentették. Rendeltetésük a személyi földtulajdon és földhasználat belterületen kívüli állandósítása volt, területük pedig legfeljebb 1600 négyszögöl (kb. 0,57 ha) lehetett.

Habár Magyarországon hivatalosan csak a 20. század második felében jöttek létre, közvetlen előzményei – a kertségek – már a 19. század során is keletkeztek az osztott földhasználat megjelenésének következtében. A legtöbb város és nagyobb község területén kialakításra kerültek és elsősorban mezőgazdasági termelés színtereiként szolgáltak (szőlő- és gyümölcsstermesztés, illetve zöldségstermesztés), de az urbanizáció hatására fokozatosan megjelent a lakófunkció is, amely a legkedvezőbb forgalmi helyzettel rendelkezők esetében gyakran teljes beépítéssel járt. A 20. század első felében már megjelent a területükön a rekreációs és üdülő funkció is, amit a 2. világháború utáni üdülőtelek osztások tovább erősítettek (BELUSZKY 1982, AZARI 2004, ÓNODI – CROS KÁRPÁTI 2002).

A kertségek a 2. világháborút követően megszüntetésre kerültek a mezőgazdasági területek államosítása következtében, ám a hetvenes években a

zártkertek kialakításával ismét tömegesen elterjedtek, ekkor azonban még szigorúan csak mezőgazdasági hasznosítás céljából. Ennek ellenére már a hetvenes évek elején a nagyvárosok körüli zártkertek beépítésre kerültek lakhatási célból, illetve üdülőkké, díszkertekké alakították vagy táblásművelés alá vonták azokat. A felmerülő igények miatt újabbak kialakítására volt szükség: a rendszerváltozásig mintegy 4000 ha zártkert került kijelölésre. Zártkertek azonban nem csak előzetes kijelölés útján létesülhettek. Sok esetben a sűrűn beépített szőlőhegyek, tanyás térségek, vagy akár majorok is ebbe a besorolásba kerültek. (CSORDÁS 1993, CSORDÁS 2007, ÓNODI – CROS KÁRPÁTI 2002, PÓCSI 2009A, PÓCSI 2011).

A nyolcvanas évek végétől a zártkertek szabályozási és földtulajdonlási viszonyok tekintetében kaotikus helyzetbe kerültek. Egyrészt az 1967. évi törvény 1987-ben hatályát veszítette, melynek következtében a zártkertek jogi szabályozás nélkül maradtak, az 1992. évi XVII. törvény a zártkert fogalmát, az 1997. évi OTÉK pedig a kertség területfelhasználási kategóriát szüntette meg. A jogi szabályozás hiánya mellett a rendszerváltozást követő földprivatizáció eredményezte telekaprózódás és a rendezetlen tulajdonviszonyok tovább nehezítették a zártkertek helyzetét. (CSORDÁS 1993, ÓNODI – CROS KÁRPÁTI 2002).

A rendezetlenség és a kaotikusság a területhasználatban is megnyilvánult. A zártkerteken belül egyaránt megtalálhatók voltak a városból kiszoruló szuburbanizációja nyomán kialakult szegényes lakóingatlanok, a tehetősebb középréteg modern családi házai és üdülői, valamint az egykor művelés alatt állt, de később már parlagon hagyott területek is (CSORDÁS 1993, PÓCSI 2009/b, SOLTÉSZ 1990). A rendezetlen helyzetet tovább súlyosbította a 2007 évi CXXIX. ingatlan-nyilvántartási törvény, aminek értelmében a zártkertekre is a termőföldekre vonatkozó szabályok vonatkoztak, ami megnehezítette a zártkerti ingatlanok adás-vételét, valamint a beépíthetőséget is szigorú keretek közé szorította. Mivel a zártkerteket érintő szabályozások betartatása lehetetlennek bizonyultak, a 2016. évi CLXXXVII. törvényben lehetővé tették azok ingyenes művelésből történő kivonását és művelés alól kivett területként való átvezetését az ingatlan-nyilvántartásban 2017. december 31-ig.

A zártkert, mint külterületi kategória mára megszűnt ugyan, de a mai napig meghatározza számos település bel- és külterületi lakott részeinek településképi és morfológiai arculatát. Egykori jelentős számuk és településformáló szerepük ellenére közigazgatási önállóvá válásukra csak kevés számú példa adódik. Mindössze a budapesti agglomerációban található Remeteszőlős és Csörög, a Fejér megyei Kulcs, valamint a Hajdú-Bihar megyei Bocskaikert rendelkezik zártkerti múlttal a vizsgált települések közül. Közös jellemzőjük a kedvező táji érték és a jó elérhetőség, ami miatt a szuburbanizáció célpontjaivá váltak a rendszerváltozást követő években, s amelynek hatására önálló községgé váltak.

3.7. ELŐVÁROSI TELEPEK

Tanulmányunkban az elővárosi telepekből kiválással létrejött települések alatt elsősorban azokat az egykori agrárjellegű külterületi térségeket értjük, amelyek közigazgatásilag nem Budapesthez tartoznak, de a fővárosnak köszönhetően indult meg fejlődésük és nyerték el függetlenségüket az anyatelepülésüktől. Ezek a települések napjaink településállományának legdinamikusabb elemeit alkotják. Vizsgálatunk alapján 12 község (valamint 1 város) tartozik ebbe a kategóriába.

Az elővárosi övezetek kialakulásának folyamata már a 19. század első felében megindult (elsősorban a pesti oldal északi területein), de a széleskörű kiteljesedése és területi kiterjedése leginkább a kiegyezést követő időszakra tehető. A folyamatban jelentős szerepet játszott a főváros déli előterében elterülő uradalmi birtokok, majorságok felparcellázása. Az újonnan létesített földterületeken épített telepekre kezdetben kisiparosok, köztisztviselők költöztek a jobb megélhetés reményében, az elkövetkezendő évtizedekben azonban a beköltözők száma jelentős mértékben emelkedett. Ennek következtében számos telep már a századfordulót megelőzően közigazgatási önállóságot nyert és községgé szerveződött, közülük sokan városi rangot szereztek (Újpest, Rákospalota, Pestszenterzsébet stb.), ezeket azonban 1950-ben a fővároshoz csatolták. Az elővárosi övezetek növekedésében jelentős szerepet játszott a tömegközlekedés fejlődése, amely lehetővé tette az elővárosi gyáripar kiépülését, illetve az ingázás tömegessé válását. Ekkor alakultak ki a mai Budapest határain is túlnyúló HÉV-vonalak is. Az ingázási lehetőségek kialakulása és minőségének fejlődése, valamint az elővárosi gyáripar munkaerőigénye egyre fokozta a betelepülések számát (BELUSZKY 2003).

Az 1950-es éveket követően már az új közigazgatási határokon túlmenően is érződött Budapest hatása a környező települések fejlődésére. Ez azonban nem csak a klasszikus értelemben vett agglomerálódást jelentette, hanem Budapest felvevőpiac funkciójának növekedését is, melynek következtében új iparágak jelentek meg a főváros körüli településeken, így Budapest mellett, már ezeknek a vonzó hatása is érvényesült (az 1970-es 1980-as években már mintegy 55 ezer ipari munkahely volt jelen az agglomeráció településein). Az új munkahelyek létesülése jelentős népességnövekedéssel járt, s melynek eredményeként a főváros körüli községek jelentős része emelkedett városi rangra (pl. Gyál), vagy vált közigazgatásilag önállóvá. Így jött létre többek között Erdőkertes, Halásztelek, Szigethalom stb. (BELUSZKY 2003).

A rendszerváltozást követően a megváltozott gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok következtében új folyamatok jelentek meg az agglomerációs térségben. Egyrészt az ipar szerepének csökkenése következtében alább hagyott az agglomeráció extenzív növekedése, másrészt fokozódott az idilli lakókörnyezet iránti igény, melynek következtében felértékelődtek a

természetközeli települések, ill. településrészek. Harmadrészt, a főváros és az agglomeráció településeinek kapcsolatrendszere kiegyensúlyozottabbá vált a munkahelyi szuburbanizáció következtében (BELUSZKY 2003).

3.8. CSOPORTOS TELEPÜLÉSEK (FALVAK)

A kiválással önállósodott települések egy részének nem külterületi, hanem csoportos települési előzménye volt, vagyis a település helyén a kiválást megelőzően csoportos település jött létre. Vizsgálatunk alapján 13 település (köztük 1 város) tartozik ebbe a kategóriába. E települések múltja igen különböző. Legnagyobb csoportjukat azok a falvak alkotják, ahol telepítés történt, a közigazgatási önállóság megszerzése előtt (közvetlenül, vagy akár évszázaddal megelőzően) házhelyeket osztottak és csoportos település jött létre. Egyeseknek 18. századi előzménye van (Hosszúvíz, Várgesztes), másokat a két világháború között telepítettek (Szorgalmatos, Újrónafő, Várbalog), Beloianisz pedig a 2. világháború után létesült. A telepítések történhettek külföldről, az ország távolabbi vidékeiről, de a közvetlen környékről is. Négy – igen különböző eredetű - település esetében a falusi múlt hosszabb előzményekre tekint vissza (Alsónemesapáti, Komárom (Újszőny néven), Szegi, Zákány).

4. A KIVÁLÁSSAL ÖNÁLLÓSODOTT TELEPÜLÉSEK NÉPESSÉGSZÁM VÁLTOZÁS SZERINTI TÍPUSAI

A települések eltérő útjainak szemléltetésére az egyik legnépszerűbb mutató a népességszám változás, ugyanis annak trendjeit több jelenség alakítja (többek közt a település mérete és fekvése, a gazdasági szerkezetváltozás által indukált migrációs folyamatok, a politikai döntések stb.) (BAJMÓCY 2017, BELUSZKY - SIKOS 2007). Az elmúlt évek során több olyan tanulmány is született, amelyek különböző léptékben vizsgálták hazánk népesebb trendjeit, legyen szó a települési szint feletti (BAJMÓCY 1999; BAJMÓCY- MAKRA 2019) településszintű (BAJMÓCY 2017), településszint alatti (BAJMÓCY - MAKRA 2016), illetve egy meghatározott térséget, vagy településcsoportot érintő vizsgálatról. (BAJMÓCY 2001; BAJMÓCY - BOROS 2005; BECSEI 2018; MAKRA 2017).

A kiválás során önállósult települések népesebb trendjeinek vizsgálatához a klaszteranalízis módszerét alkalmaztuk, melynek során az általunk vizsgált időszakot négy egységre osztva (1949-1960, 1960-1980, 1980-1990, 1990-2011) elemeztük a népességszám változás adatokat. A kutatáshoz a 244 kiválással önállósodott település adatait vettük alapul a mai közigazgatási területüket figyelembe véve. Az egyes települések esetében jellemző extrém magas népességnövekedés, illetve csökkenés, valamint az általunk meghatározott időintervallumok eltérő hosszából adódó szélsőségesen kiugró értékek elkerüléséhez a népességszám változás adatokat normalizáltuk. Az

elemzés eredményeként nyolc településcsoportot állapítottunk meg, melyek között markáns különbségek tapasztalhatók úgy a népesedési folyamatok, mind pedig az elemszámok tekintetében (2.táblázat).

3. táblázat A népességszám-változás mértéke alapján kialakított klaszterek főbb adatai (évtizedenként, %)

Table 2. Clusters of the newly separated villages by population change trends (% by decades)

Időszak	Klaszter								Települések népességváltozásának átlagos aránya (évtizedenként %)
	1	2	3	4	5	6	7	8	
1949-1960	45	12	0	-9	33	43	-46	43	9,9
1961-1980	10	3	-9	-21	43	-8	17	26	-5,1
1980-1990	10	2	-9	-21	3	-11	-11	5	-8,8
1990-2011	50	13	-4	-12	34	-5	-3	-2	-1,0
Elemsszám	6	26	100	50	9	34	3	15	

Forrás: Saját szerkesztés

A nyolc klaszter közül néhány esetében találkozunk szélsőséges népességdinamikával bizonyos időszakokban. Leggyakrabban ez 1949-1960 között fordult elő, amikor az 1., 5., 6. és 8. klaszter esetében szélsőséges népességnövekedést (33% felett), a 7. klaszter esetében pedig szélsőséges fogyást (46%) tapasztalhattunk. A későbbiekben csak az 5. klaszter mutatott szélsőséges növekedést 1960-1980 között, valamint az 1. és 5. klaszter települései 1990-2011 között. Így az általunk létrehozott klasztereket két nagy csoportba oszthatjuk, ahol volt valamikor extrém népességváltozás (1., 5., 6., 7., 8. klaszter) és ahol nem (2., 3., 4. klaszter).

A legdinamikusabb csoportot az 1. és 5. klaszterek alkotják. Az idetartozó települések a vizsgált időintervallumok mindegyikében átlag feletti népességnövekedést produkáltak, különösen az 1949-1960 közötti, valamint a rendszerváltozást követő időszakban. A települések csaknem mindegyike a budapesti agglomeráció térségében található, és fejlődésüket is a főváros közelségének köszönhetik (Leányfalu, Erdőkertes, Halásztelek, Gyál, Remeteszőlős, Csörög, valamint a Dunaújváros melletti Kulcs és a Debrecen-közei Bocskai kert). A két klaszter népességváltozási trendjei hasonlóak, 1960-1980 között az 5., 1980 után az 1. klaszter települési dinamikusabbak (4. ábra).

Dinamikáját tekintve az előzőkéhez képest kevésbé nagy arányú, de az átlagot továbbra is meghaladó népességnövekedés jellemzi a 2. klaszter településeit. A 26 elemet tartalmazó csoport az 1949-1960-közötti időszakban, valamint az 1990-es éveket követően jelentős növekedést produkált, a két időszak között viszont inkább stagnálás, illetve enyhe növekedés volt a jellemző.

Elsősorban a vidéki nagyvárosaink szuburbán zónájában (pl. Ballószög, Domaszék, Csemő, Ebes,) valamint a budapesti agglomeráció külső déli részén található az ebbe a klaszterbe tartozó települések (Mikebuda, Táborfalva, Dánszentmiklós stb.) (lásd. 4. ábra). Pest megyében az 5. klaszterrel együtt a legnagyobb csoportot alkotják.

A 6. és 8. klaszter településeiben az 1949-1960 közötti időszakban magasan átlag feletti növekedés volt jellemző, ezt követően viszont a növekedés mértékének csökkenése figyelhető meg. A változás ütemében viszont eltérést tapasztalható a két csoport között. A 6. klaszter az átlagnál rosszabb népesedési folyamatokkal jellemezhető az első időszakot követően, a 8. klaszter mutatói viszont - az egyre csökkenő növekedési ütem ellenére - az átlagnál jobbnak tekinthetők, egyedül a rendszerváltás utáni időszakban mutatnak átlagos értéket. Az előbbi kategóriát (6. klaszter) leginkább a vidéki városoktól távolabb elhelyezkedő tanyaközségek (Kunfehértó, Érsekhalma, Móricgát), észak-magyarországi bányászfalvak (Ormosbánya, Rudolftelep, Farkaslyuk, Rákócziabánya), valamint néhány dunántúli aprófalu (Eplény, Alsóbogát, Pálmajor) alkotják. Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Veszprém megyékben ez a legnépesebb klaszter. Az utóbbi csoportot (8. klaszter) pedig az átlagnál valamennyivel jobb helyzetű települések alkotják, részben az iparnak (Martfű, Pétfürdő, Tatabánya), a mezőgazdaságnak (Bábolna, Apaj), vagy a turizmusnak (Fonyód, Berekfürdő, Balatonföldvár, Balatonvilágos) köszönhetően. Térbeli koncentráció egyik esetben sem jellemző, ugyanakkor elmondható, hogy a 6. klaszter települései az alföldi, illetve az észak-magyarországi megyékben, a 8. klaszterhez tartozó települések pedig elsősorban a Közép-Dunántúlon találhatóak (lásd. 4. ábra).

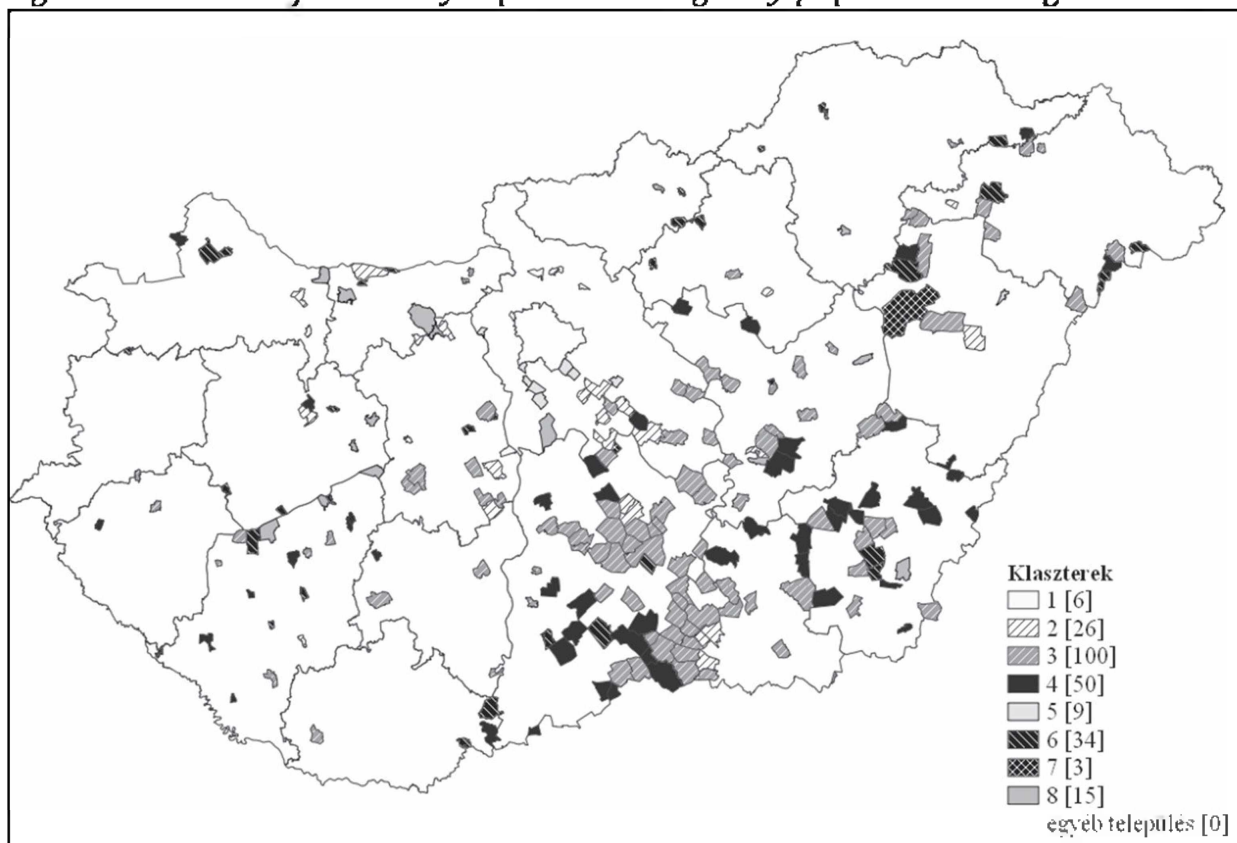
A 3. csoport települései egyetlen időszakban sem mutattak dinamikus növekedést. Folyamataik az átlagnál valamennyivel kedvezőtlenebbül alakultak, és leginkább a stagnálás, illetve a kis arányú népességcsökkenés a jellemző. Ebbe a klaszterbe tartozik a legtöbb kiválás során önállósult település (100 db), s habár a legtöbb megyében megtalálható és a legtöbb megyében a legnagyobb elemszámú klasztert alkotják, elsősorban a Duna-Tisza közti Homokhátság területén alkotnak összefüggő területet. Ebbe a kategóriába tartozik a legtöbb tanyaközség is, mint pl. Böcsa, Ruzsa, Székkutas (4. ábra).

A legrosszabb népesedési mutatókkal 4. klaszter települései rendelkeznek. A vizsgált időszakok mindegyikében a népesség fogyása figyelhető meg, különösen az 1960-1990 közötti időszakban, s ugyan a rendszerváltozás után a népességcsökkenés tendenciája enyhült, de továbbra is e klaszter települései esetében a legkedvezőtlenebb. Leginkább az Alföld periférikus, rossz munkaerőpiaci helyzetű tanyaközségei (Balotaszállás, Bélmegyer, Jászivány stb.) és a Dunántúl aprófalvai tartoznak ebbe a kategóriába (Bakháza, Hács, Hosszúvíz, Pusztaapáti, Várbalog, Újireg). Békés és Somogy megyéken belül e klaszter települései alkotják a legnagyobb csoportot.

Végezetül kis elemszámú, de dinamikáját tekintve különös típust alkotnak a 7. klaszterbe tartozó települések: 1949-1960 között drasztikus népességcsökkenés jellemző rájuk, ez adja a közös tulajdonságukat. Ezt követően Felsőlajos esetében az átlagosnál valamivel kedvezőbb értékek jellemzők. A másik két ide tartozó településen (Hortobágy, Hunyadfalva) a hullámváz folytatódik, az 1960-1980-as intervallumban jelentős népességnövekedés, majd 1980 óta ismét jelentős fogyás jellemző rájuk. Az 1949-es extrém magas népességszámot Hortobágy esetében a munkatáborok okozták, Felsőlajoson és Hunyadfalván viszont vélhetően statisztikai hiba okozza az extremitást, az első esetben az önállósodás körüli területváltozások, a második esetben pedig vélhetőleg hibás adatfelvétel 1960-ban.

4. ábra: A kiválással önállósult települések népességszám-változás szerinti klaszterei

Figure 4. Clusters of the newly separated villages by population change trends

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

5. A KIVÁLÁSSAL ÖNÁLLÓSODOTT TELEPÜLÉSEK TÍPUSAI EGY ÖSSZETETT MUTATÓ ALAPJÁN

A társadalmi, gazdasági térfolyamatok az elmúlt évszázad során egyre összetettebbé váltak, jelentős hatást gyakorolva ezzel a településállományra. A városok és a falvak közötti különbségek mérséklődtek a gazdasági átrétegződés, az infrastrukturális fejlődés, a migrációs folyamatok, valamint a lakosság életmódjában bekövetkezett változásoknak köszönhetően. Jelentősen csökkent a mezőgazdaság foglalkoztatottságban és gazdaságban betöltött súlya a vidéki térségekben, immár a falu többé nem pusztán a mezőgazdaság színtere, ezzel együtt pedig a tradicionális paraszti társadalom is eltűnt a magyar településekből. (KOVÁCS I. 2003, BELUSZKY - SIKOS 2007, BALOGH 2019). Mindezek következtében a települések típusait már nem lehetséges pusztán egyetlen mutató alapján meghatározni (foglalkozási szerkezet, mezőgazdasági érintettség stb.) (BELUSZKY – SIKOS 2007).

Felismerve a változásokat, már az 1980-as évektől számos kutató kísérelte meg Magyarország településeinek egészét, vagy annak egy részét típusokba sorolni összetett kvantitatív módszerek segítségével (BAJMÓCY – BALOGH 2002; KOVÁCS K. 2003; BELUSZKY- SIKOS T. 1982; BELUSZKY – SIKOS T. 2007; BELUSZKY et al. 2019, BŐHM 1995;). Habár a települések településállományban elfoglalt helyét nem lehet pusztán a statisztikai adatokból levezetni (BÓDI – BŐHM 2000) segítségükkel mégis következtethetünk a bennük zajló folyamatokra. Beluszky Pál a legújabb népszámlálás adatai alapján készített klaszterelemzésen alapuló falutípusizálása demográfiai, gazdasági, foglalkoztatottsági, ingázási, lakás, jövedelmi, idegenforgalmi mutatók alapján 16 csoportba osztotta Magyarország falvait (BELUSZKY et.al. 2021). Tipizálásuk alapján a 244 kiválással létrejött településből 241 került besorolásra valamely falutípusba (5. ábra).

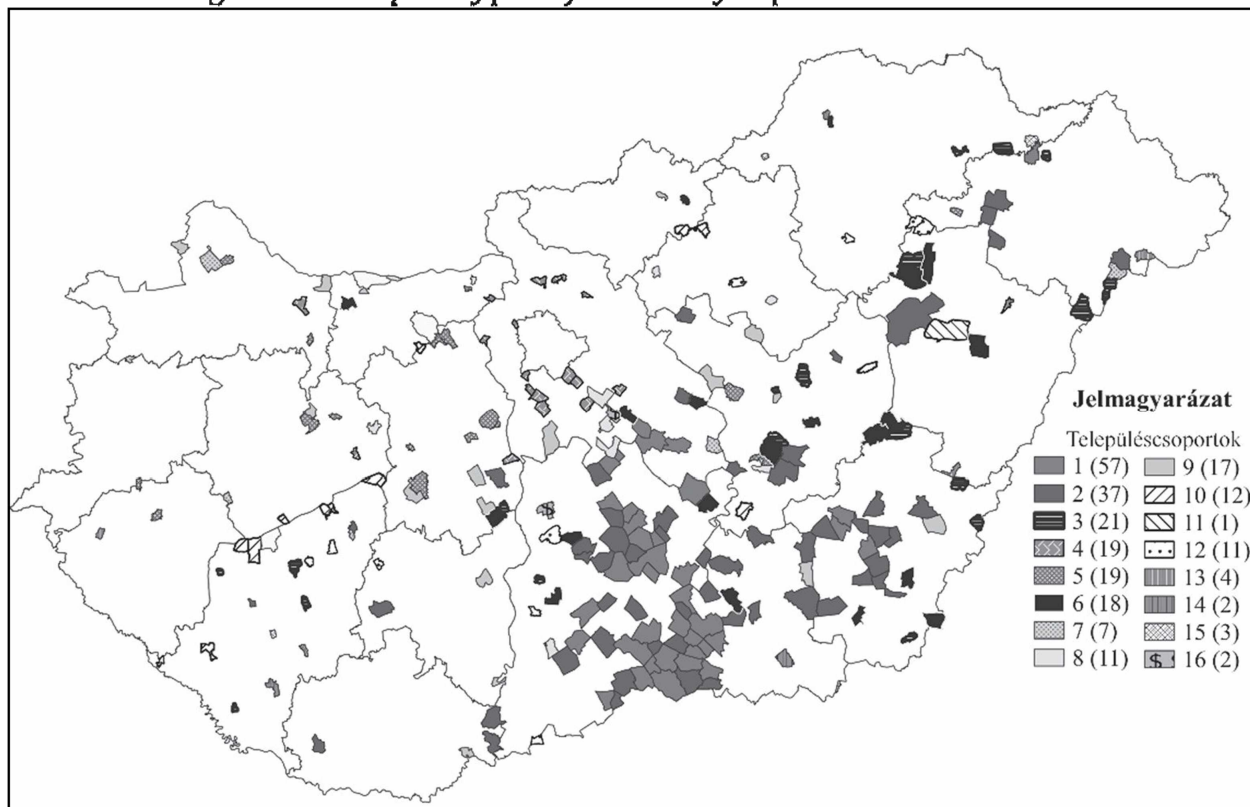
A legtöbbjük azokba a csoportokba tartozik, amelyek a magas (1), illetve kiemelkedően magas (2) külterületi népességgel és/vagy agrárfunkcióval jellemezhetők. A vizsgált községek 38,6%-át alkotja ez a két csoport (94 db), és elsősorban a Dél- és Észak-alföldi régiók tanyaközségei tartoznak ide. Jó példa az ezekbe a csoportokba tartozó településekre Móricgát Kőkút, Balástya, Csemő vagy Fülöpkab, ahol a népesség több mint 60 %-a él még a mai napig a belterületen kívül. E csoportok esetében legjelentősebb a kivált települések aránya az összesből, a kiemelkedően magas csoportba tartozó települések 77%-a kiválással önállósult, de a másik alcsoportban is 48% az arány, miközben falvaink mindössze 8%-a tartozik a kiválással önállósult települések közé.

Az ezt követő legnagyobb típust a „hátrányos helyzetű, periférikus kistalvok” jelentik (3) melyek aránya 8,6% (21 db). Ezeknek a falvaknak szinte minden mutatója kedvezőtlen képet mutat (gazdasági, társadalmi, demográfiai). Többségük az Alföld periférikus térségen található (Újtelek, Újszalonta, Fülöp),

valamint a Dél-Dunántúlon (pl. Alsóbogát, Bakháza), de Zala, Veszprém, Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben is előfordulnak.

5. ábra: a kiválás során önállósodott települések komplex típusai
Figure 5. Complex types of the newly separated settlements

Forrás: Beluszky et. al (2021) alapján saját szerkesztés

A „kiemelkedő dinamikával, ellátottsággal és jövedelmi helyzettel rendelkező falvak” (4) a kiválás során önállósodott települések 7,8 %-át alkotják (19 db). Elsősorban a budapesti agglomeráció területén található (pl.: Halásztelek, Felsőpakony, Remeteszőlős, Szigethalom), de a nagyobb városok vonzáskörzetében is előfordulnak (Töltéstava, Kulcs, Bocskai kert). Közös jellemzőjük a vonzó települési környezet és az ebből adódó jelentős szuburbanizáció. E csoport esetében is lényegesen meghaladja a kiválással önállósultak aránya az átlagot.

Az „átlag feletti gazdasági- társadalmi mutatókkal rendelkező falvak” (5) szintén 7,8%-os arányt képeznek (19 db). Esetükben az előző csoport településeihez hasonló folyamatok figyelhetők meg, de dinamikájuk elmaradt azokétól. Elsősorban a vidéki nagyvárosok közelében elhelyezkedő települések tartoznak ide és leginkább a Közép- és Nyugat-dunántúli régió területén található (Besnyő, Kőszárhegy, Szárliget, Óbarok).

Szintén a még kedvezőbb mutatókkal rendelkező települések alkotják a jó ellátottsággal rendelkező közép- és nagyfalvak csoportját (6). Arányuk nem sokban marad el az előző két csoporttól, a vizsgált településeknek 7,4%-át

alkotják (18 db). Elsősorban a nagyobb népességszámú, de viszonylag kedvezőtlen foglalkoztatottsági mutatókkal rendelkező alföldi tanyaközségek alkotják ezt a kategóriát (Kengyel, Baks, Lakitelek).

Külön kategóriákat képeznek azok a falvak, amelyek az ingázási adataik alapján alkotnak egy-egy csoportot. A „kedvező kislevelek beingázással” elnevezésű csoportot olyan községek alkotják, amelyek a helyben lévő munkahelyek nagy számának köszönhetően ingázási célpontokká váltak. (7) Arányuk a kiválással önálló települések között 2,9% (7 db) és leginkább a dunántúli megyékben jellemzőek (Újrónafő, Tormásliget, Uzsa), de megtalálhatók Pest megyében (Kőröstetétlen), valamint az Alföldön is (Nagylak).

Beingázással és/vagy ipari munkahelyekkel rendelkező falvak (8) aránya 4,5%, a kivált települések közül 11 db tartozik ebbe a kategóriába. Elsősorban a nagyszámú ipari munkahely jelenlétével jellemezhető és leginkább dunántúli régiók területén jellemzőek (Mosonudvar, Almásfüzitő, Pétfürdő), de a Közép-magyarországi régió területén (Csévharaszt, Hernád), valamint az alföldi megyékben (Martfű), illetve az Észak-magyarországi régióban is jelen vannak (Petőfibánya).

„A kedvező kislevelek elingázással” elnevezésű településcsoportba azok a falvak tartoznak (9), melyek jó közlekedési kapcsolatokkal rendelkeznek a munkahelyekkel rendelkező települések irányába, ebből adódóan pedig magas a naponta ingázók aránya. A kiválással önálló településeknek mintegy 7%-át alkotják (17db) és elsősorban szintén a dunántúli régiók megyéiben vannak jelen nagyobb számban (Várbalog, Pénzesgyőr, Mátyásdomb, Hantos), de Pest megyében (pl. Csévharaszt, Hernád, Apaj) az alföldi régiókban (Jászboldogháza, Árpádhalom, Tarhos, Jászivány) is megtalálhatók.

A „kiemelkedő turisztikai-üdülőfunkcióval rendelkező (10) és a turisztikai-üdülőfunkcióval rendelkező falvak” (11) csoportjába tartozó települések közösen 5,3%-os arányt képeznek a kiválással önálló településeken belül (13 db). Elsősorban a Balaton körüli települések alkotják (Balatonfenyves, Balatonmáriafürdő, Balatonföldvár, Révfülöp), de hegyvidékes területeken (Mátraszentimre, Parádsasvár), valamint az Alföldön is megtalálhatók (Cserkeszőlő, Berekfürdő). Közös jellemzőjük a turisztikai szempontból vonzó környezet, a szolgáltatás szektor foglalkoztatásban betöltött domináns szerepe, valamint a vendégéjszakák magas száma.

Az átlagos helyzetű kislevelek csoportjába (12) tartozó települések 4,5%-os arányt alkotnak a vizsgált településeken belül (11 db). Jellemzőjük, hogy még összességében az élhető települések közé sorolhatók, de már nem tartoznak a kedvező helyzettel rendelkező települések közé, társadalmi, gazdasági és demográfiai mutatóik egyre inkább romló tendenciát mutatnak. Megtalálhatók a Dél-alföldi régióban (Dunatetétlen, Drágszél) az Észak-alföldi régió peremvidékén (Újtikos, Tiszagyulaháza), a Dél-Dunántúl északi részén (Somogyeggyes, Somogybabod), valamint az Észak-magyarországi régióban

egyaránt (Nagyút, Csincse). Ebben a csoportban a legkevésbé jellemző a kiválás, az összes ide tartozó falvak mindössze 3%-a kivált.

Az előregedett (13), illetve szélsőségesen előregedett (14) népességgel és bevándorlással jellemezhető kisfalvak száma kifejezetten kevésnek mondható a kiválással önállósult települések között (6 db), a vizsgált állománynak mindössze 2,4 %-át alkotják, és mindegyikük szintén az ország periférikus, illetve kis – és aprófalvas térségeiben található. Közös jellemzőjük az időskorú népesség magas aránya, amely a kedvezőtlen demográfiai folyamatok mellett gyakran a szociális intézmények jelenlétével is magyarázható (Kőkút, Ófölsé, Tiborszállás).

A kiemelkedően jó demográfiai és kiemelkedően rossz foglalkoztatottsági, lakás és iskolázottsági mutatókkal rendelkező települések csoportját (15), többnyire cigány népesség által lakott, rossz iskolázottsági és foglalkoztatási adatokkal jellemezhetjük. A kiválással önállósult települések közül Pálmajor, Farkaslyuk és Tiszacsermely sorolható ebbe a típusba.

A kiválással önállósult települések kis elemszámú csoportját (2db) a speciális gazdasági funkciókkal, illetve magas vállalkozási aktivitási adatokkal rendelkező települések alkotják (16). Jellemzően magas vállalkozási aktivitással rendelkeznek, de minden más mutató átlagosnak tekinthető. Ezt a kategóriát Újlengyel, valamint Újsolt alkotja. E csoportra sem jellemzőek a kivált falvak, a csoport összes településének csak 2,5%-a kivált falu.

A kiválással önálló települések komplexitását jól jelzi tehát, hogy az ország összes falujának komplex típusai közül mindegyiknek van képviselője a kiválással önállósult falvak között, ugyanakkor a magas külterületi/agrárnépességgel rendelkező típusok és a kiemelkedő dinamikával, ellátottsággal és jövedelmi helyzettel rendelkező falvak között lényegesen felülreprezentáltak a kivált települések.

ÖSSZEGZÉS

Az elmúlt évszázad során 244 új közigazgatási egység jött létre azért, hogy egy másik településből kiválva nyerte el önállóságát. Kialakulásuk közös módja ellenére rendkívül differenciált képet alkotnak. Területi elhelyezkedésüket tekintve több mint felük az alföldi megyékben található, de jelentős számban jöttek létre Pest, Fejér, valamint Somogy megyében is. Területi elhelyezkedésük mellett kialakulásuk időszakában is eltérések mutatkoznak, melyek mögött eltérő társadalmi, gazdasági és politikai tényezők húzódnak. A 20. század első évtizedeiben még leginkább szerves fejlődés útján jöttek létre, az 1920-1930-as években azonban már megjelent a politikai motiváció is a községesítések mögött. A legjelentősebb időszak a 20. század közepén zajlott, amely mögött már erőteljes politikai és ideológiai akarat állt. A század második felében a

községésítési hullám már jelentősen enyhült, és csak a rendszerváltozás után erősödött fel újra, többek közt az önkormányzati törvénynek is köszönhetően. A kialakult települések genetikájukban is eltérő típusokat alkotnak: az alföldi települések zöme tanyás térségből önállósodott, a Dunántúlon a majorok és a szőlőhegyek a legjellemzőbbek. Budapest környékén számos elővárosi telep vált önállóvá, a hegyvidékeken ipar- és bányatelepek, az idegenforgalmi térségekben pedig üdülőtelepek. Ezek a települések azonban nem csak a múltban, de napjainkban is rendkívül heterogén csoportot alkotnak a területüket formáló eltérő társadalmi, gazdasági folyamatok következtében.

IRODALOM

- AZARI B.** (2004): Az erdő- és zártkert-rendezésről. Geodézia és Kartográfia. 4. pp. 19-22.
- BAJMÓCY P.** (2000): Szuburbanizáció a Szeged környéki tanyás településeken. In: Kovács T. (szerk.): Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp.469-474.
- BAJMÓCY P.** (2001): A tanyaközség útja a népesedési adatok tükrében. In: Duró A. (szerk.) Zákányszék földje és népe az ezredfordulón. Zákányszék, Magyarország : Zákányszék Község Önkormányzata pp. 65-90.
- BAJMÓCY P.** (2017) A magyarországi települések népességszám-változás szerinti típusai 1910-2011 között In: Szónokyné, Ancsin G. (szerk.) Magyarok a Kárpát-medencében 2. : Tudományos Nemzetközi Konferencia Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására. pp. 519-532.
- BAJMÓCY P. - BALOGH A.** (2002) Néhány társadalmi-gazdasági mutató településméret szerinti differenciáltsága Magyarországon In: Farkas Gy - Zábrádi Zs. (szerk.) Földrajzos Doktoranduszok VII. Országos Konferenciája Budapest, ELTE TTK Földrajzi Tanszékcsoport pp. 1-9.
- BAJMÓCY P. - BALOGH A.** (2012): Egykori majorok tipizálása Vas megyei példákon. Földrajzi Közlemények , (136)2. pp. 165-181
- BAJMÓCY P. - BOROS, L.** (2005): Aprófalvaink népesedése 1949-2001. In: Csapó T. - Kocsis, Zs. - Lenner T. (szerk.) A településföldrajz helyzete és főbb kutatási irányai az ezredforduló után. Szombathely, Berzsenyi Dániel Főiskola Társadalomföldrajz Tanszék, pp. 61-79.
- BAJMÓCY P. - ILCSIKNÉ MAKRA ZS. - TÓTH L.** (2018): A hazai külterületek átalakulása 1990 után. Településföldrajzi Tanulmányok, (7) 1, pp. 3-17
- BAJMÓCY P. - ILCSIKNÉ MAKRA ZS.** (2019): Homogenizálódási folyamatok a magyar településhálózatban In: Baranyai G. - Lenner T. - Németh S. (szerk.) Szemelvények a településföldrajz és a területfejlesztés témaköréből: tisztelgés a 65 éves Csapó Tamás munkássága előtt. Településföldrajzi Tudományos Egyesület Szombathely, pp. 53-64.

- BAJMÓCY P. - MAKRA ZS.** (2016): Központi-, egyéb belterületek és külterületek népesedési trendjei Magyarországon 1960-2011 között. Településföldrajzi tanulmányok 2. sz. pp. 3-21.
- BAJMÓCY P. - MAKRA, ZS- VASÁRUS, G.** (2014): A közigazgatásilag önálló települések számának változása és a változások tipizálása Magyarországon. Településföldrajzi Tanulmányok, 3. sz. pp. 36-49
- BAJMÓCY P. - VIDÉKI R.** (2017): Az 1990 után közigazgatási önállóságot elnyert települések útja Magyarországon. Településföldrajzi Tanulmányok 1. sz. pp. 3-15.
- BALOGH A. – BAJMÓCY P.** (2011): Majorok a Nyugat-Dunántúlon. Savaria University Press, Szombathely, 126 p.
- BALOGH A.** (2012/a): A külterületek településföldrajzi vonatkozásai. – Nyugat-Magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi központ Tudományos közleményei 19. (Természettudományok 14). NYME Kiadó, Szombathely, pp. 127–138.
- BALOGH A.** (2012/b): A Nyugat-dunántúli régió külterületi településrészeinek földrajzi sajátosságai. In: Pál V. (szerk.): A társadalomföldrajz lokális és globális kérdései: Tiszteletkötet Dr. Mészáros Rezső professzor 70. születésnapja alkalmából. SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, pp. 134–145.
- BALOGH A.** (2015): Aprófalvak és majorok: településföldrajzi hasonlóságok és különbségek. Településföldrajzi Tanulmányok, (4) 2. sz. pp. 25-43.
- BALOGH A.** (2019): Falu és morfológia. In: Farkas J. Zs. – Kovács A. P. – Perger É. – Lennert J. – Hoyt E. – Gémes T. (szerk.): Alföldi kaleidoszkóp: A magyar vidék a XXI. században: Tanulmányok a 70 éves Csatári Bálint köszöntésére. Kecskemét, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, pp. 23-29.
- BALOGH I.** (1980): Egy tőkés tanyás gazdaság a 19. század második felében. In: Pölöskei F.–Szabad Gy. (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Budapest. pp. 272–312.
- BECSEI J.** (1993): A tanya-fogalom tartalmáról. Földrajzi Értesítő 1-4. pp. 35–39.
- BECSEI J.** (1995): Az alföldi város és a külterületi népesség. Az OTKA T 4511 sz. kutatási téma 3. kiadványa. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézete. 113 p.
- BECSEI J.** (1996): Az alföldi tanyarendszer történeti földrajza. In: Frisnyák S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza, Nyíregyháza, pp.171–197.
- BECSEI J.** (2004): A tanyarendszer jellegének változásai. In: Csapó T. (szerk.): A hazai városok funkcionális morfológiája. Berzsenyi Dániel Főiskola Társadalomföldrajz Tanszék, Szombathely, pp. 16–29.

- BECSEI J.** (2007): Vélemények a tanya kialakulásáról. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): A kistelepülések helyzete és településföldrajza Magyarországon. III. Településföldrajzi Konferencia. Savaria University Press, Szombathely, pp. 16–23
- BECSEI J.** (2018): A tanyarendszer pusztulásának korszaka. A külterületi népesség szerepének változása az Alföld településhálózatában. Történeti Földrajzi Közlemények 6. 3-4 pp. 198-210.
- BELÉNYI GY.** (1995): Községi önállósítások az Alföldön, 1900-1962. Az OTKA F 14022 sz. kutatási téma keretében készült tanulmány. Szeged, Kézirat
- BELUSZKY P.** (1982): Egy alig ismert településszerkezeti elem, a kertség. Földrajzi Értesítő 31. 2-3. pp. 325–328.
- BELUSZKY P.** (2003): Magyarország településföldrajza. Általános rész. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 568. p.
- BELUSZKY P. - GYŐRI R.** (2008): Legyen rangja város! (Avagy a városi rang adományozásának gyakorlata s következményei 1990 után) In: Csapó T. — Kocsis Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press, Szombathely, pp. 19-32.
- BELUSZKY P. - BAJMÓCY P. - FARKAS J. ZS. - CSATÁRI B.** (2021): Vidéki térségek In: In: Kocsis K. - Kovács Z. - Nemerkenyi Zs. - Kincses Á. - Tóth G. (szerk.) Magyarország nemzeti atlasza. Társadalom. Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézet, pp. 140-149.
- BELUSZKY P. - SIKOS T. T.** (1982): Magyarország falutípusai. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest, 167 p.
- BEREND T. I. - RÁNKI GY.** (1976): Közép-Kelet Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. KJK, Budapest, 723p.
- BEREND T. I. - RÁNKI GY.** (1987): Közép-Kelet Európa gazdasági fejlődése a 19. században. Gondolat Kiadó, Budapest – Pécs 584 p.
- BŐHM A - BÓDI F.** (2000): Sikeres helyi társadalmak Magyarországon Budapest, Agroinform Kiadó, 179 p.
- CSATÁRI B.** (2004): A tanyák változásairól általában: A tanya, mint rendszer In: Csatári B. – Kiss A. (szerk.): Tanyai kaleidoszkóp: A 2002-2003. évi tanyakollégium munkájának eredményei. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete, Kecskemét. pp. 6-18.
- CSATÁRI B. - FARKAS J. ZS.** (2018): Az alföldi tanyák változó szerepe a településszerkezetben. A Falu (33) 3, pp. 33-48.
- CSORDÁS L.** (1993): Zártkertek és üdülők a szolnoki agglomerációban. In: Tóth J. (szerk.): A Szolnoki Agglomeráció. MTA RKK, Pécs, pp. 254–263.
- CSORDÁS L.** (2007): A második otthonok kialakulása a kezdetektől napjainkig. In: Süli-Zakar I. (szerk.): Tanár úrnak tisztelettel: 56 tanulmány Dr. Korompai

- Gábor 70. születésnapjára. Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Debrecen, pp. 371–379.
- DÁNIEL A.** (1930): A nagybirtok mai helyzete es kilátasai Magyarországon. Korunk. Június-szeptember
- DÖVÉNYI Z.** (2006): „Ez a falu város.” Tűnődések a hazai várossá nyilvánítások kapcsán. In: Blahó J. - Tóth J. (szerk.): Tanulmányok Mendöl Tibor születésének 100. évfordulójára. A Mendöl Tibor Centenáriumi Év Bizottsága, Orosháza-Pécs, pp. 109-115.
- DURÓ A.** (1994): A tanyai átalakulás szociálgeográfiai értelmezése a szegedi tanyarendszer példáján. Kecskemét, Kandidátusi értekezés. Kézirat.
- DURÓ A.** (2000) Az alföldi tanyaközség történeti útja. In: Horváth Gy. – Rechnitzer J. (szerk.): Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs. pp.176-192
- DURÓ A.** (2018): Tanyás települések és tanya-gondnoki szolgáltatók az Alföldön. A falu 33(3), pp. 21-32.
- ÉGETŐ M.** (1974): A szőlőművelés átalakulása a századfordulón a Solt-vidéken. Cumania: a Bács-Kiskun Megyei Múzeumok közleményei 2. pp. 133–158
- ÉGETŐ M.** (1978): A lakáshasználat változásai a szanki tanyákon az utóbbi száz évben. Cumania: a Bács-Kiskun Megyei Múzeumok közleményei 5. pp. 159–197
- ÉGETŐ M.** (2003): A filoxéravészről a második világháborúig. Rubicon. 1-2. pp. 84–87
- ERDEI F.** (1971): Makó. In: Erdei: Város és vidéke. (Magyarország felfedezése sorozat). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 247–373.
- ERDEI F.** (1974): A magyar falu. Akadémiai Kiadó, Budapest. 246 p.
- ERDEI F.** (1976): Magyar tanyák (Hasonmás kiadás). Akadémiai Kiadó, Budapest, 270. p.
- FALUVÉGI A.** (2012): A járások rendszere és a kistérségi beosztás. Területi Statisztika (52) 5. pp. 421-426.
- FRISNYÁK S.** (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó, Budapest, 213 p.
- GYÖRFFY I.** (1937): A magyar tanya. Földrajzi Közlemények 4-5. pp. 70–93.
- HAJDÚ Z.** (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Pécs. 334 p.
- ILYÉS GY.** (1972): Puszták népe. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. 294. p.
- IVANICS I. - TÓTH J.** (2012): A járások múltjáról és lehetséges jövőjéről. Területi Statisztika (52.),1 pp. 6-33.

- KOCSIS Zs.** (2008a): The life after incorporation. Is there an afterlife? In: Csapó T. - Kocsis Zs. - Veress M. (eds.): Geographical studies on the University of West Hungary. Savaria University' Press, Szombathely, pp. 165-184.
- KOCSIS Zs.** (2008b): Incorporated small towns. In: Csapó T. - Kocsis Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press, Szombathely, pp. 182-194.
- KOVÁCH I.** (2003) A magyar társadalom „parasztlanítása” – európai összehasonlításban. Századvég, 2 (28) 41–67.
- KOZÁRI M.** (1999): Adatok az uradalmi majorok életéhez (Somogy megye, 1930-40-es évek). Ethnographia 1. pp. 91–96.
- KRISTÓ Gy. –BARTA J. –GERGELY J.** (2002): Magyarország története előidőktől 2000-ig. Pannonica Kiadó, Budapest, 687 p.
- LUKÁCS L.** (1984): A mezőföldi tanyák néprajza: A farmtanyák kialakulása és pusztulása a Mezőföldön a XIX–XX. században. Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár. 97p.
- M. SOMLYAI M.** (1955) : Az 1945-ös földreform néhány kérdéséről. In: Molnár E. (szerk.): Magyarország története II. Budapest 1971. pp. 237-279.
- MAKRA Zs.** (2017) A magyarországi törpefalvak népességszám-változásának vizsgálata a közigazgatási önállóság tükrében. Településföldrajzi Tanulmányok 1 pp. 76-90.
- MASINKA K.** (2018): Puszták népe a Dél-Dunántúlon: puszták, majorok és egyéb külterületi lakott helyek differenciálódásának vizsgálata. – In: Alpek B. L. (szerk.): Földrajz, diverzitás, csomópontok. Tanulmánykötet a 70 éves Dövényi Zoltán professzor tiszteletére. Publikon Kiadó, Pécs, pp. 117-124.
- MENDÖL T.** (1963): Általános településföldrajz Akadémiai kiadó, Budapest, p. 567.
- MIKLÓSSY E.** (2012): A járás és viszontagságai. Területi Statisztika (52.) 2 pp. 102-124.
- MOHOS M.** (2007): Szőlőhegyi szórványból aprófal. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.): A kistelepülések helyzete és településföldrajza Magyarországon. III. Településföldrajzi Konferencia. Savaria University Press, Szombathely. pp. 255–264.
- MOHOS M.** (2008): Egy régi borvidék a történeti Zala megyében. Korunk (3) 9. pp. 28–33.
- NOVÁK L.** (1997): Szőlő Albertirsa és Pilis hagyományos telekrendszerében és üzemszervezetében. Mezővárosi fejlődés az Alföldön In: Novák: Településnéprajzi tanulmányok. Ethnica, Debrecen, 71–107 283–298.
- ÓNODI G. – CROS KÁRPÁTI ZS.** (2002): A kertségek és a kertkultúra eredete, alakulása Magyarországon. Falu-Város-Régió 3. pp. 12–17.

- ORBÁN S.** (1980): Tanyaközpontosítási, községestési kísérletek a felszabadulás után. In: A magyar tanyarendszer múltja. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 362-398
- ORTUTAY GY.** (szerk.) (1977): Magyar Néprajzi Lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest. 4596 p.
- PIRISI G. - SZABÓ A. - TRÓCSÁNYI A.** (2008): The transformation of villages into towns - A quantitative way of Hungarian urbanization. In: Csapó T. - Kocsis Zs. (szerk.): Nagyközségek és kisvárosok a térben. Savaria University Press, Szombathely, pp. 60-68.
- PIRISI G. - TRÓCSÁNYI A.** (2007): A várossá nyilvánítás, mint a területfejlesztés eszköze? A városi cím elnyerésének területpolitikai vonatkozásai. Területfejlesztés és Innováció (1). 2. pp. 2-8.
- PÓCSI G.** (2009a): Dinamikus átalakulások Budaihegyen, Kecskemét város-vidék peremzónájában In: Csapó T. – Kocsis ZS. (szerk.): A közép- és nagyvárosok településföldrajza. Savaria University Press, Szombathely, pp. 322–334.
- PÓCSI G.** (2009b): Kiskertek a városok peremén. Kiskertek differenciálódása a rendszerváltozás óta, Szegeden. In: Szabó V. – Fazekas I. (szerk.) Települési környezet Alföld nyomda, Debrecen, pp. 36–42.
- PÓCSI G.** (2011): Land Use Change of the 'Small Hobby Gardens' in the Peri-Urban Area of Szeged, Hungary. – Forum geografic 10. 2. pp. 312–321.
- PÓCSI G. – BAJMÓCY P. – JÓZSA K.** (2008): A majorságok településföldrajzi fejlődése és jelenlegi differenciálódása Somogy megye példáján. In: Szabó V. – Orosz R. – Nagy R. – Fazekas I. (szerk.): IV. Magyar földrajz konferencia. Debrecen. pp. 322–327
- SOLTÉSZ J.** (1990): Borsod-Abaúj-Zemplén megye zártkertjeinek helyzete, különös tekintettel a Tokaj-Hegyaljai történelmi borvidékre. A Falu 4. pp. 33–40.
- SZALKAI G.** (2012): A járások kialakításának módszertani megalapozása. Területi Statisztika 52. évf. 2012/3. pp. 215-229.
- TAMÁSKA M.** (2011): A vidéki tér emlékezete. Martin Opitz Kiadó, Budapest. 202 p.
- TAMÁSKA M.** (2013): Falvak az uradalmak helyén: a megszűnt nagybirtok telepes községeinek építészet 1945 után. Martin Opitz Kiadó, Budapest. 241 p.
- THIRRING L.** (1932): A tanyak, puszták és egyéb külterületi lakott helyek népessége 1930-ban. Magyar Statisztikai Társaság, Budapest. 70 p.
- TÓTH J. - TRÓCSÁNYI A.** (2006): A magyarországi városhálózat és a városiányos térségek vizsgálata. In: Pap N. - Tóth J. (szerk.): Terület- és településfejlesztés II. Kutatások a terület- és településfejlesztésben. Alexandra Kiadó, Pécs, pp. 207-215.

- VALLER É.** (1996): A lakotthely állomány változásai 1960-1990 között. T 14950 sz. OTKA kutatás: kutatási zárójelentés. VÁTI, Budapest, 15. p.
- VASÁRUS G.** (2019): A lakossági szuburbanizáció szerepe a hazai vidéki agglomerációk külterületeinek átalakulásában. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola 128 p.
- ZACHAR P. K.** (2005): A hegyközségek önkormányzatiságának kérdéseiről. In: Gergely J. (szerk.): Autonómiák Magyarországon 1848-2000 I. L'Harmattan Kiadó, Budapest, pp. 73-65.